

'דיר' ונווה ושמות מקומות מטיפוס דיר-X בארץ-ישראל

שמות מקומות מטיפוס דיר-X: תפוצתם בארץ

אחת התבניות הנפוצות בשמות מקומות בארץ היא התבנית דיר-X. תבנית זו שכיחה הן בשמות כפרים ערביים והן בשמות חורבות, והיא אחת מתוך חמש התבניות הנפוצות ביותר בשמות המקומות הערביים בארץ: בית-X, דיר-X, כפר-X, אבו-X, ואס-X. ברשימת השמות של סקר ה'קרן הבריטית לחקירת ארץ-ישראל' (PEF) נמנו בארץ-ישראל המערבית 118 שמות מסוג זה.¹ באנציקלופדיה הטופוגרפית-ההיסטורית של ישעיהו פרס נמנו 133 שמות כאלו.²

ראשיתו של מאמר זה בהרצאה על הנושא בכנס השישי של 'מחקרי יהודה ושומרון' (י' אליצור, "דיר" ו"נווה": לפרשם ומקורם של שמות מקומות מטיפוס "דיר-X" במערב הר אפרים ובשאר אזורי הארץ, מיו"ש, ו: חוברת תקצירים, ניסן תשנ"ו, מרץ 1996, עמ' 20), המשכו במחקרים בשטח ובנתונים ארכאולוגיים (ח' בן דוד וצ' מעוז, 'בית הכנסת בדיר עזיז ברמת הגולן', י' אשל ואחרים [עורכים], ועשו לי מקדש: בתי כנסת מימי קדם ועד ימינו, אריאל תשס"ד, עמ' 63-64; הג'ל, 'חידוש בגולן - בית הכנסת בדיר עזיז', קדמוניות 131 (תשס"ו), עמ' 25-31; ח' בן דוד, חפירות בית הכנסת בדיר עזיז: דו"ח מסכם [בהכנה]). חלק מן הנתונים הארכאולוגיים נאספו על ידי הסטודנטים ליליאן לוטץ ואופיר לוטץ במסגרת סמינריון בטופונומיה והשתמרות שמות שהנחה בן דוד במחלקה ללימודי ארץ-ישראל במכללה האקדמית עמק הירדן. את החלקים ההיסטוריים והארכאולוגיים במאמר זה כתב בדרך כלל חיים בן דוד, את החלקים העוסקים בהשוואה לשונית ובטקסטים כתב יואל אליצור. פרופ' עמיקם אלעד וד"ר מילכה לוי-רובין קראו מטעם המערכת את המאמר והעירו הערות חשובות. המחברים מודים להם על עזרתם.

1 מגיין זה כולל גם צירופים מטיפוס ח'רבת דיר-X. התפוצה של הטיפוסים האחרים ברשימת השמות של PEF היא: 74 אס-X, 93 ח'רבת אס-X, 85 בית-X, 25 ח'רבת בית-X, 40 אבו-X, 39 ח'רבת אבו-X, 43 כפר-X, 19 ח'רבת כפר-X (H.C. Stewardson, *The Survey of Western Palestine: A General Index*, Jerusalem 1970 [London 1988], pp. 69-70, 83-84, 100-101, 106, 108, 113, 120-121, 147-148)

2 י' פרס, ארץ ישראל: אנציקלופדיה טופוגרפית-היסטורית, ב, ירושלים תשכ"ד (תש"ח), עמ' 186-189, 297-299. נוסף

כדי לעמוד על תפוצת השמות מסוג זה באזורי הארץ השונים, בדקנו את היקרותם ברשימות מפקד האוכלוסין העות'מאני משנת 1596. נתוני המפקד באשר לכל היישובים שנפקדו בארץ-ישראל משני עברי הירדן פורסמו במלואם והם מכילים מידע מלא על אוכלוסיית הכפרים וכן חלוקה למחוזות.¹⁰ והרי הממצאים: מספר הכפרים מטיפוס דיר-א בכל הארץ חוץ מן החורן – 43 (מתוך 1,181; 3.6 אחוזים). המספר הגדול ביותר הוא בנאחית קדם (=ירושלים, כולל כל המרחב שבין שילה לירושלים) – 14 (מתוך 157; 8.9 אחוזים). אחר כך באים נאחית עג'לון – 6 (מתוך 54; 11 אחוז); נאחית דרום נאבלס (בין שילה לשכם) – 6 (מתוך 104; 5.8 אחוזים); רמלה (כולל מורדות ההר, השפלה והחוף) – 5 (מתוך 73; 6.8 אחוזים); כורה (צפון הגלעד) – 3 (מתוך 23; 13 אחוז); ח'ליל (חברון) – 3 (מתוך 30; 10 אחוזים); גֶזֶה (ושפלת הדרום) – 3 (מתוך 142; 2.1 אחוזים); צפון נאבלס (צפון השומרון) – 1 (מתוך 74; 1.3 אחוזים); קאקון (שרון) – 1 (מתוך 25; 4 אחוזים); ג'נין 1 (מתוך 16; 6.25 אחוזים); גֶּוֹר (הבקעה משני צדי הירדן) – 1 (מתוך 25; 4 אחוזים); שקיף (דרום הלבנון) – 1 (מתוך 39; 2.5 אחוזים); ג'ירה (צפת) – 1 (מתוך 60; 1.7 אחוזים); תבנין (הגליל העליון) – 1 (מתוך 81; 1.2 אחוזים). בשבעה אזורים אין שום יישוב מטיפוס דיר-א: שובך (אדום, 20 שמות, רובם שבטים ולא יישובי קבע), כרך והרי כרך (דרום מואב, 21 יישובים), בני צעב (מערב השומרון והשרון, 36 יישובים), צלת (=סלט, הגלעד מדרום ליבוק, 41 שמות, רובם שבטים ולא יישובי קבע), שפא (הכרמל-רמות-יישכר, 27 יישובים), שערא (תענך-מגידו-ואדי עארה, 14 יישובים), טבריה (והגליל התחתון, 58 יישובים),¹¹ עכא (עכו ומערב הגליל, 61 יישובים).¹² באזור המנהלי חוראן (צפון הגלעד, הגולן, הבשן, החורן, לג'ה, הר הדרוזים), שהוא רחב ידיים ומרובה בשמות גאוגרפיים, יש בסך הכול 6 יישובים מטיפוס דיר-א, מתוך סך כולל של 378 שמות (1.6 אחוזים), 3 מהם בצפון הגלעד.

הרכיב השני בשמות מטיפוס דיר-א

הרכיב השני בשמות מטיפוס דיר-א הוא כמעט תמיד מילה ערבית. לעתים זהו שם פרטי ערבי (כגון: איוב), לעתים כינוי (כמו: אבו־מִשְׁעֵל), ובמקרים אחרים נתון נופי כלשהו (פלוט [אלון], גֶצוֹן [ענפים]). להלן התפלגות משמעותיות הרכיב השני שבצירוף ב-118 השמות מטיפוס דיר-א או ח'רבת דיר-א

10 W.D. Hütteroth and K. Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century*, Erlangen 1977

11 באזור זה ידוע היום הכפר דיר-חנא (נ"צ 184252). במפקד התורכי לא נזכר שם זה. במאה השש-עשרה הייתה במקום מזרעה קטנה שלא נסקרה במפקד; H. Rhode, 'The Administration and Population of the Sancak of Safad in the Sixteenth Century', Ph.D. dissertation, Columbia University, New York 1979, p. 79. הכפר הערבי ובנותיו: תהליכים ביישוב הערבי בארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית, ירושלים תשנ"ד, עמ' 90-93. בעבודתו של רוד נרשמו מאות מזרעות בגליל במאה השש-עשרה, מתוכן 25 שמות מטיפוס דיר-א (2 בנאחית עכא, 2 בנאחית טבריה, 5 בנאחית שקיף ר-16 [! בתבנין]).

12 הכפר אלבענה (נ"צ 175259) שנמנה באזור זה (מפקד אלעיל, הערה 10, עמ' 191), שוכן כיום למוגלות הכפר דיר-אלאסד. הכפר דיר-אלאסד לא נמנה במפקד. הוא נוסד במאה השש-עשרה על ידי הדרושי הצופי אסד אלצ'פדי וחסידי, ונקרא בתחילה דיר-אלח'ר או דיר-אלבענה; עמדו על כך רוד (שם), עמ' 72, וגרוסמן (שם), עמ' 85-86.

שברשימת השמות הארצית של סקר PEF: 13

| | |
|--|-------------------------------------|
| שמות אנשים: | 47 (40 אחוז) + 2 בספק ¹⁴ |
| תארים או כינויים לאנשים: | 21 (18 אחוז) + 1 בספק ¹⁵ |
| חפצים דוממים וכן תיאור בניין או חלקיו: | 17 (14 אחוז) + 2 בספק ¹⁶ |
| תיאור טופוגרפי: | 8 (7 אחוזים) ¹⁷ |
| פריטים מעולם החי: | 9 (8 אחוזים) ¹⁸ |
| פריטים מעולם הצומח: | 8 (7 אחוזים) ¹⁹ |

- 13 בפרשנות לשמות התבססנו כנקודת מוצא על הסבריו של פלמר ברשימת השמות של הסקר: E.H. Palmer, *The Survey of Western Palestine: Arabic and English Name Lists*, London 1881. הרשימה כוללת גם מספר מקרים שבהם שני שמות למקום אחד. רישום השמות בהתאם לכתיב הערבי שלהם. השמות מסודרים על פי סדרם במפתח רשימת השמות של הסקר.
- 14 דיר-אבאן (2x), דיר-אבו-עלי, דיר-אבו-דעיה, דיר-אבו-די, דיר-אבו-ק(א)בוס, דיר-אבו-סלאמה, דיר-עלא, דיר-עאמין, דיר-עמאר, דיר-עראבי, דיר-עספין, דיר-דקלה (רישום זה על פי פלמר [שם], עמ' 228; אצל פרס [לעיל, הערה 2], עמ' 187 'דכלה', ונראה שיש להעדיף את הרישום של פלמר; השורש דק"ל שכיח יותר בערבית מאשר דכ"ל ומשמש בכמה מובנים; בערבית המדוברת באזור זה של הארץ האות קי מבוטאת באיכות /k/, דיר-דבואן, דיר-דג'יא, דיר-איוב, דיר-חביב, דיר-חנא, דיר-אבו-ע, דיר (דאר) ג'דיר, דיר-אלקדיס-באבילא, דיר-כיפא, דיר-מאר-בטקס, דיר-מאר-ג'דיוס, דיר-מאר-ניכולא, דיר-מימאס, דיר-מחיסן (2x), דיר-מכלכ, דיר-נעמאן, דיר-נזאם, דיר-סעידה (2x), דיר-שרף, דיר-סמעאן, דיר-טריף, דיר-יסיין, ח'רבת דיר-עברו, ח'רבת דיר-עמר, ח'רבת דיר-אלפקיא, ח'רבת דיר-חסאן, ח'רבת דיר-אבן-עביר, ח'רבת דיר-סעד, ח'רבת דיר-צאמת, ח'רבת דיר-סלאם (2x), ח'רבת דיר-שמעון; בספק: דיר-אלאסד (שם אדם או חיה?), דיר-אלעזר (השם נמסר גם בצורה דיר-אלאזהר; מ"מ אלדבאג, בלאדנא פלסטין, ב/8, כפר-קרע דיר-מחיסן, דיר-נזאם, דיר-שרף, דיר-עמאר, דיר-עראבי וח'רבת דיר-צאמת, שנתפרשו על ידי פלמר באופנים אחרים (את שלושת האחרונים הוספנו לפי עצתו של עמיקם אלער). 1991, עמ' 118).
- 15 דיר-אלארבעין, דיר-אלעאשק, דיר-אלאזהר, דיר-אלבנא, דיר-אלג'אוי, דיר-אלג'אנא, דיר-אלקדיס, דיר-אלמחרוק, דיר-נח'אס, דיר-אשאטר, דיר-שבאב, דיר-אשיח', דיר-אסודאן (2x), דיר-אסריאן, ח'רבת דיר-דאקר, ח'רבת דיר-קסיס, ח'רבת דיר-ארהבאן, ח'רבת דיר-שבאב, ח'רבת דיר-אשיח', ח'רבת דיר-ראזי; בספק: דיר-אלפקיה (= חכם הלכה, מורה; הסקר לא הכריע בין 'פקיה' ל'פקיא'). על דיר-אלארבעין ושמות דומים כתב ת' כנען: T. Canaan, *Mohammedan Saints and Sanctuaries in Palestine*, Jerusalem [1927], pp. 389–392. בניגוד לרישום של PEF, 'דיר-קדיס' צריך להיות כנראה בלי 'אל' הידוע (כך במפקד [לעיל, הערה 10], עמ' 154; רובינסון וסמית [להלן, הערה 88], ב, עמ' 133, ג, עמ' 66; גרן [לעיל, הערה 9], Samaria 2, פריז 1875, עמ' 85; מהדורה עברית [שם], ה: השומרון, ב, ירושלים תשמ"ד, עמ' 58; דבאג [לעיל, הערה 14], ב/4, עמ' 567, ומפות שונות). 'דיר-אלמחרוק' מתייחס לפי צורת הסמיכות לאדם שזה היה כינויו (of the burnt one), ואין כאן תואר ל'דיר' (the burnt monastery) כדברי פלמר (לעיל, הערה 13, עמ' 293). פלמר (שם, עמ' 160, 229) הבחין בין דיר-אסודאן (חורבה באזור הגלבווע, נ"צ 18522053) לדיר-אסודאן (כפר בהר אפרים המערבי, נ"צ 16411601) ופירש את הצורה דיר-אסודאן פירוש דחוק. נראה ששני השמות שווים ושניהם בתנועה ארוכה (כך רשמו אותם קונדר וקיצ'נר ב-SWP II, עמ' 116, 290).
- 16 דיר-אבו-משעל, דיר-אבו-סכוב, דיר-אלעמוד, דיר-אלעסל, דיר-ארב, דיר-אסתיא (להלן), דיר-אלג'אלי, דיר-קנטאר, דיר-אלקבי, דיר-קלעה, דיר-אלמוס (2x), דיר-אצליב, דיר-אלמצלבה, דיר-אשמס, דיר-אטאחונה, דיר-אזיק. בספק: דיר-אבאן (שימור של 'אבן העזר' לפי מסורת נוצרית?), דיר-דיואן (= לשכה, טרקלין, ספה, דרגש? אבל השם מוכר יותר בצורה דיר דבואן).
- 17 דיר-עאל, דיר-אלהוא (3x), דיר-אלקלת (= חלל בסלע), דיר-קלנסוה, דיר-אסד (= סכר וכדומה, ולא cliff כפי שכתב פלמר [לעיל, הערה 13], עמ' 293), דיר-סניד (= מדרון, שיפוע או פסגה; צורת הקטנה של سندا).
- 18 דיר-עקרב, דיר-אלאסד, דיר-אלעצפור, דיר-א-באן, דיר-ג'ואלה, דיר-ח'ארוף, דיר-נחלה, ח'רבת דיר-קלוץ (= נאקה או בת יענה; ולא כדעתו של פלמר, [שם], עמ' 303, שחשב זאת לשם פרטי, ראו: פלמר [שם], עמ' 303), ח'רבת דיר-אלעקבאן.
- 19 דיר-בלוט, דיר-אלבלח, דיר-אלבנדוק, דיר-אלג'אביה, דיר-אלג'צון, דיר-אלחטב, דיר-אלכטס, דיר-אלו.

מקום גאוגרפי סמוך:

5 (4 אחוזים)²⁰

מושגים מופשטים:

2 (2 אחוזים) + 2 בספק²¹

כאמור רובן המוחלט של המילים הן בערבית והן עשויות להתאים למציאות חיים מוסלמית. ב-11 מקרים המילים נראות נוצריות מובהקות בגרסה ערבית: דיר-חַנְא, דיר-אלקדיס-באבילא, דיר-מאר-בֶּטְרָס, דיר-מאר-ג'ריוס, דיר-מאר-ניכולא, דיר-סמעאן, דיר-אלצל'ב, דיר-אלמצ'לבה,

דיר-קדיס, ח'רבת דיר-קסיס, ח'רבת דיר-אֶרְהַבְאן. שם נוצרי אחד או שניים באים בגרסה עברית-ארמית: ח'רבת דיר-שמעון ואולי דיר-אלעזר (אם העדות על שם זה נכונה). במקרים אחדים הוצעו זיהויים משוערים המניחים שערוך של שם עברי או ארמי קודם: דיר-אבאן על יד בית-שמש (בהנחה שהוא משמר מסורת נוצרית על מקומה של אבן-העזר),²² דיר-טריף (Betharif),²³ ח'רבת דיר-חַסְאן (Bηθασάν?),²⁴ דיר-חַנְא (כפר יוחנה)²⁵

(1) بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ هَذَا مَا رَقِقَهُ وَحَسَنَهُ وَسَبَلَهُ ... مولانا السلطان ... الملك الظاهر ... (2) ... أبو سعيد برفوق بن السعيد الشهيد شرف الدنيا والدين أبي المعالي أنس خلد الله تعالى سلطانه ... وأفاض على الكافة جوده وبره وإحسانه ... وذلك جمع 3 القرية المعروفة بدير إصطيا من عمل نابلس المعمورة على السماط المبارك بالحرم الشريف حرم سيدنا الخليل عليه الصلاة والسلام مختصاً بما يحتاج اليه السماط المشار اليه من الشؤون اللازمة وهي القمح والعدس والزيت بحكم ان لا يصرق من ربع الوقف 4 المذكور الدرهم الفرد في غير ذلك بعد إبطال ما كتب به لأرباب الرواتب على القرية المذكورة وغيرهم ممن رتب له عليها شيء بالجملة الكافية وفقاً صحيحاً شرعياً معتبراً مؤيداً مخلصاً على مر الشهور والأيام والسنين والأعوام لا يغيره التعداد 5 والتكرار ولا يبدله اختلاف الليل والنهار ... حسب المثال الشريف الوارد على يد المقر السيفي بلغا السالمي الحاسكي الظاهري على المقر السيفي جنتمر الظاهري ناظر الحرمين الشريفين ... تاريخه سبع عشر من ربيع الأول سنة 1081 [وتسعين] وسبع مائة



הכתובת של דיר-אצטיא הנמצאת סמוך ל'קבר שרה' במערת המכפלה ותעתיקה

(מספרו של משה שרון ובאדיבותו, ראו להלן, הערה 28)

- 20 דיר-אֶדוּמָה, דיר-קאנון-ראס-אלעין, דיר-ראפאת, דיר-ואדי-אלקאצי, דיר-זאנותא.
 21 דיר-קאנון (= חוק), דיר-סרור (= שמחה). בספק: דיר-מחיסן (2x) (פלמר פירש: of good deeds. נראה יותר שזה הוא שם אדם; פלמר [לעיל, הערה 13], עמ' 267, 367).
 22 'בין איליה ואשקלון, בקרבת הכפר בית-שמש [Bηθασάμύς] (אוסביוס, אנומסטיקון 32, 24-26 [מהדורת מלמד, מס' 145]). הזיהוי בדיר-אבאן הוצג כזיהוי ודאי ב-P. Thomsen, *Loca Sancta*, Halle 1907, SWP III, p. 24.
 23 'כפר בקרבת דיוספוליס' (הירונימוס, אנומסטיקון 9, 29 [מהדורת מלמד, מס' 104]); תומסן (שם), עמ' 38.
 24 'בגבול איליה מערבה, 16 [הירונימוס: 15] מיל ממנה' (אוסביוס, אנומסטיקון 26, 4-5 [מהדורת מלמד, מס' 81]); Y. Tsafir, L. Di Segni & J. Green, *Tabula Imperii Romani Iudaea Palaestina*, Jerusalem 1994, p. 80
 25 כפר יוחנה הוא של אחד ממשורות הכהונה בגליל (הפניות אצל: G. Reeg, *Die Ortsnamen Israels nach der rabbinischen Literatur*, Wiesbaden 1989, pp. 342-343). אין במקורות מידע ברור על המקום הגאוגרפי של כפר יוחנה, וההצעה לזהותו עם דיר חנא מבוססת למעשה באופן בלעדי על הדמיון בצורת השם. בכראשית רבה נזכר מקום בשם כפר-חנא, וגם אותו הוצע לזהות בדיר-חנא (פרס, מצוטט אצל ריג [שם]), אבל ההקשר הגאוגרפי במדרש אינו מסייע לכך: 'אמר ר' שמואל בר נחמן רכוב הייתי על כתיפו של זקיני ועולה מעירי לכפר חנא דרך בית שאן ושמעתי את ר' שמעון בן לעזר יושב ודורש' (בראשית רבה ט, ה [מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 170]). מקומו של ר' שמואל בר נחמן היה לוד (ויקרא רבה לה, יב [מהדורת מרגליות, עמ' תתל-תתלא]), ור' שמעון בן אלעזר פעל באזור גדר וטבריה (א' היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, ירושלים תשמ"ז, עמ' 1161). זאת ועוד, אין ביטחון בגרסה 'כפר חנא'; בכ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית Cod. ebr. 60 נכתב: 'כפר דנא'. יש שזיהו בדיר-חנא גם את כפר-חנן, כפר-חנין ואף כפר-חנניה שבמקורות חז"ל (ריג [שם], עמ' 341-343). השערות אלו אינן מבוססות. לעומת זאת השם חַנְא ידוע

ודיר-אבו-סלאמה (כפר-שלם).²⁶ במקרה אחד הותאם שם קדם-ערבי לרכיב 'דיר' – *Θερασπις* שבמפת מידבא, המזוהה עם דיר-עספין בשרון.²⁷ מקרה כמעט בטוח של רכיב שני ביוונית יש ככל הנראה רק בשם אחד: דיר-אסטיא (נרשם גם: אסטיא, או: אצטיא); *ἑστία*; ביוונית פירושה: אה, התנור המחמם את הבית, ובהשאלה: הבית עצמו, בית מגורים, משפחה, וגם: מקדש, מזבח. קיים גם שם פרטי לאישה *ἑστία*.²⁸ יש שהציעו פרשנות על בסיס היוונית גם לשם דיר-יאסין (כיום הר-נוף



במערב ירושלים; את השם יאסין הם מציעים להבין כשערוב של *Iasonis Pagus*, הנזכר במקור נוצרי גאורגי).²⁹ מקרה מעניין במיוחד של קשר בין הרכיב השני בשם מטיפוס דיר-א לבין שם קדום הוא דיר-עזיז שברמת הגולן.



בין הערבים הנוצרים הן כשם היסטורי נערץ (אמה של מרים אם ישו; עייני ערך 'Anne, St.' בתוך: F.L. Cross & E.A. Livingstone, *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, Oxford 1997, p. 71; על שמה ח'רבת צַנְדְּחָנָה ממזרח לתל מראשה) והן כשם נפוץ לנשים (L. Bauer, *Deutsch-Arabisches Wörterbuch der Umgangssprache in Palästina und im Libanon*, Wiesbaden 1957, p. 398).

- 26 מוזכר במקורות חז"ל ללא הקשר גאוגרפי ספציפי; ריג (שם), עמ' 373-374. השם סלאמה נפוץ בקרב הערבים. בכל המקרים האלו הנחת המזהים כי הקידומת המקורית 'כפר' או 'בית' נעלמה והוחלפה ב'דיר', טעונה הוכחה.
- 27 צפריר, דיסגני וגרין (לעיל, הערה 24), עמ' 249, *M. Piccirillo & E. Alliata (eds.), The Madaba Map Centenary*, Jerusalem 1999, p. 67.
- 28 הגרסה דיר-אצטיא (دير إصطيا) כתובה בכתובת הקדשה משנת 1394 לסה"נ במערת המכפלה (בכניסה למצבת שרה), מצוטטת בשנת 1496 בצורה דיר-אסטיא אצל מג'יר א-דין (מג'יר א-דין אלחנבל, אלאנס אלג'ליל בתאריח' אלקדס ואלח'ליל, ב, עמאן 1973, עמ' 94). במפקד 1596: דיר-אצטיא (מפקד [לעיל, הערה 10], עמ' 136). בשתי המאות האחרונות נפוץ הכתיב דיר-אסטיא (ראו: גרן [לעיל, הערה 9], *Samarie 2*, פריז 1875, עמ' 160, 173; מהדורה עברית [שם], ה: השומרון, ב, ירושלים תשמ"ד, עמ' 111, 120; פלמר [לעיל, הערה 13], עמ' 228; מפות ישראליות שונות; דבאָ [לעיל, הערה 14], ב/2, עמ' 526). בכפר יש מבנה מקודש 'ולי' לכבוד נבי-אצ'יא, ובגרסה אחרת: מקאם-אסטיא, ובצדו נבי-אצ'יא. מקאם-אסטיא נקרא כנראה על שם היישוב (כמו נבי-נון על יד יאנון ו'קבר שמאי' בח'רבת שמע). ונבי-אצ'יא הוא אולי התפתחות נוספת (השם מזכיר את ישעיהו הנביא בן אמוץ, המכונה במסורת המוסלמית אבן-אמציא). את ההשערה בדבר הקשר לישיעהו הנביא העלה לאחרונה משה שרון (*M. Sharon, Corpus Inscriptionum Arabicarum Palaestinae*, III, Leiden & Boston 2004, pp. 62-68, ושם מידע והפניות לכל ההיבטים שנדונו בהערה זו).
- 29 *pagus* – מיוונית: *πάγος*, היינו: פסגה סלעית, או *παῖος*, אזור, חבל ארץ; *Iasonis* – של יאסון. לספרות עייני: צפריר, דיסגני וגרין (לעיל, הערה 24), עמ' 151.

למעלה: בית הכנסת בדיר-עזיז
למטה: כתובת 'עזיזוס' מבית הכנסת בגולן



לכאורה לפנינו שם ערבי מובהק, אבל בחפירות שנעשו לאחרונה בבית הכנסת העתיק שבאתר זה נמצאה כתובת יוונית המזכירה את Αζιζο[ς]. האומנם מקרה הוא?³⁰

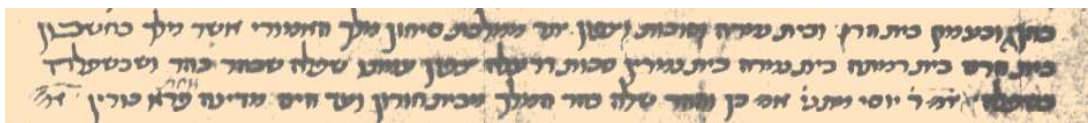
אימתי נוצרו שמות אלו?

ככלל במקורות קדם-ערביים, הן יהודיים והן נכריים, אין מוצאים שמות גאוגרפיים מטיפוס דירָא, להוציא שני חריגים: דיר־עֵלָא שבמזרח בקעת הירדן, הנזכר פעמיים בתלמוד הירושלמי,³¹ ו־Αηρα, שם



כפר בעמק החולה שנמצא על אבן גבול מימי דיוקליטינוס (בשדות להבות-הבשן, נ"צ 210283, ראו תמונה בעמ' 20).³²

במקורות הערביים השמות מטיפוס דירָא מופיעים החל מסיפורי הכיבוש הערבי, ומבדיקה מדגמית מתקבל הרושם שהם התרכו בהדרגה עד אמצע ימי הביניים. העדות הראשונה על שמות מסוג זה היא ככל הנראה מנבי־סמואל שמצפון-מערב לירושלים, וזמנה המאה השמינית לסה"נ. בחפירות באתר וכן במקומות נוספים נתגלו עשרות חותמות שהוחתמו על כדים לפני צריפתם ובהן השם דיר־סמויל (או דיר־שמויל).³³

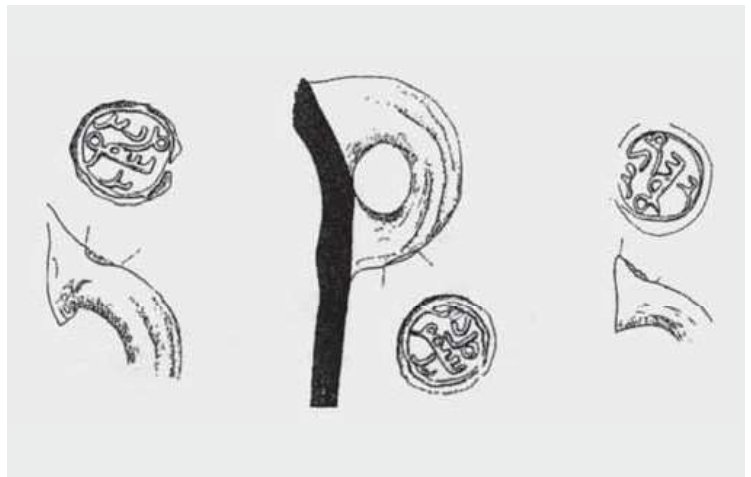
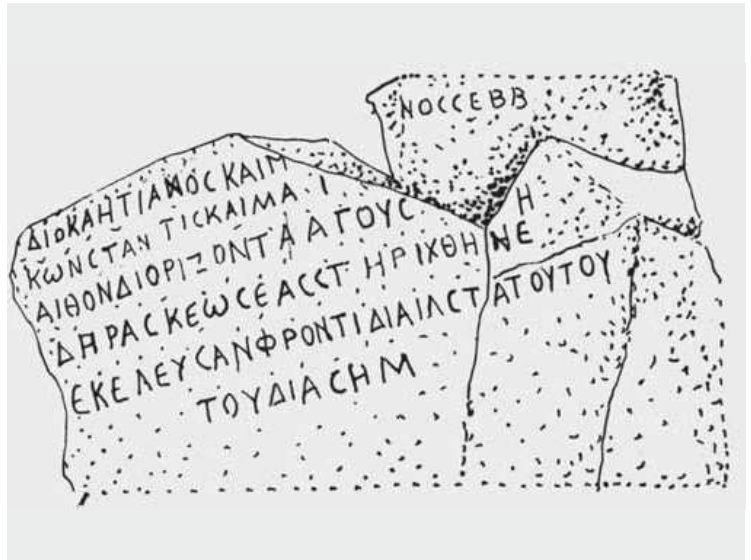


למעלה: תל דיר־עלא וסביבותיו במבט מהאוויר ומהקרקע

מימין: קטע מירושלמי, כ"י לייזן שביעית ט, ב: 'סכות דרעלה, צפון עמתו'

30 לפי דברי לאה דיסנגי שפענחה את הכתובת, עזיז(וס) הוא שמו של סתת האבן; בן דוד ומעוז (לעיל, הערת מחבר).
 31 'סכות דרעלה, צפון עמתו' (שביעית ט, ב ולח ע"ד) על פי כ"י לייזן, ספריית האוניברסיטה Cod. Or. 4720 [סקליגר 3], מהדורת האקדמיה ללשון העברית, טור 210); 'אחד מעמתן ואחד מידר־עלה' (מועד קטן ג, א [פב ע"א] על פי כ"י לייזן, מהדורת האקדמיה ללשון, טור 812), אך בקטע מן הגניזה: 'ואחד מדיר־עלא' (ל' גינצבורג, שרידי ירושלמי מן הגניזה אשר במצרים, ירושלים תשכ"ט (סינסינטי תרס"ט), עמ' 199, שורה 7). ריג (לעיל, הערה 25), עיין ערך 'דרעלה', עמ' 218-219. הצורה 'תרעלה', המצוטטת לעתים קרובות בספרות המחקרית, אינה קיימת אלא בדפוסים המאוחרים. המקור הערבי הראשון הידוע לנו המזכיר את השם ניר עלה הוא ככל הנראה המפקד העות'מאני משנת 1596 (לעיל, הערה 10), עמ' 168.
 32 'אהרוני, שתי אבני גבול נוספות מעמק החולה', עתיקות, ב (תשי"ז-תשי"ח), עמ' 136; וילנאי (לעיל, הערה 2), עמ' 3931-3932; צפרייר, דיסנגי וגריין (לעיל, הערה 24), עמ' 112.
 33 ניר שמויל. בכתובות מתקופה זו אין בדרך כלל סימנים דיאקריטיים ועל כן קשה לדעת אם יש כאן סי'ן או שי'ן. מקדסי בשנת 985 לסה"נ רשם ניר شمویل בשי'ן. הנושא נסקר אצל שרון (לעיל, הערה 28), עמ' 122-127.

ב'אלמג'אזי' של אלואקדי (747-822) אין כלל שמות מטיפוס דיר-X, אך יש לזכור שבספר זה מועטות ההתייחסויות לארצות שבהן שכיחים שמות מקומות מטיפוס זה. גם ב'פתוח מצר ואח'בארהא' מאת עבד אלרחמן עבד אלחכם אלקרשי (מת 871), שהוא עדות קדומה ביותר על הכיבוש המוסלמי של מצרים והמגרב, אין שום שם מטיפוס דיר-X.³⁴ ב'פתוח א-שאם' של אבו אסמאעיל אלזודי אלכצרי (המאה השמינית; כתב-יד יחיד מן המאה השלוש-עשרה) יש 3 שמות מסוג זה.³⁵ גם בחיבור האפוקליפטי 'כתאב אלפתן' לנעים בן חמאד אלמרוזי (מת 844) מצויים 3 שמות כאלו.³⁶ ב'פתוח אלבלדאן' של בלאדרי (מת ב-892 לסה"נ) נזכרים 12 שמות מסוג זה,³⁷ וב'תאריח' של טברי (מת ב-923 לסה"נ) 35 שמות.³⁸ בחיבור החשוב רב הכמות והאיכות לתולדות סוריה רבתי (הכוללת גם את ארץ-ישראל) 'תאריח' מדינת דמשק' של אבן עסאכר (מת 1176) נזכרים 46 שמות כאלו.³⁹ באנציקלופדיה הגאוגרפית 'מעג'ם מא אסתעג'ם' של אלכפרי (מת 1094), יש 38 ערכים מטיפוס דיר-X.⁴⁰ כאמור באנציקלופדיה הגאוגרפית של יאקות במאה השלוש-עשרה כבר נרשמו 190 שמות כאלה ברחבי העולם הערבי. חלק גדול מן הרשימה הוא שמות של מנזרים מובהקים (ורבים מהם הביא יאקות בגלל



למעלה: 'דירא'
באבן גבול מימי
דיוקליטינוס על
יד להבות-הבשן
למטה: חותם
'דיר שמואיל'
מנבי-סמואל
(באדיבות משה שרון,
ירושלים)

34 עבד אלרחמן בן עבדאללה אבן עבד אלחכם אלקרשי, פתוח מצר ואח'בארהא, ליידן 1920.
35 כתאב פתוח א-שאם ללשיח' אלעאלם אלפאל אבו אסמאעיל מחמד בן עבדאללה אלזודי אלכצרי, מהדורת ו"נ ליס, כלכותה 1854, עמ' 72, 81, 127, 153, 167; בשניים מתוך שלושת השמות מלמד ההקשר שמדובר במנזרים.
36 נעים בן חמאד אלמרוזי, כתאב אלפתן, ביירות 1933, לפי המפתח, עמ' 501.
37 כתאב פתוח אלבלדאן: תאליף אלאמאם אבי אלעבאס אחמד בן יחיא בן ג'אבר אלבלאדרי, מהדורת M. J. De Goeje, *Liber Expugnationis Regionum, auctore Imámo Ahmed ibn Jahja Djábir al-Beládsorí*, Leiden 1866, index, p. 524
38 תאריח' אלאמם ואלמלוכ לאבי ג'עפר מחמד בן ג'ריר א-טברי, מהדורת M. J. De Goeje, *Annales quos scripsit Abu Djafir at-Tabari, Indices*, Leiden 1964, pp. 711-712
39 תאריח' מדינת דמשק לאבן עסאכר, כרך 80: פהארס, ביירות 2001, עמ' 612-613. אבן עסאכר הזכיר פעמים אחדות שמות אישים מוסלמים ידועים שעל שמם נקרא 'דיר' מסוים.
40 מעג'ם מא אסתעג'ם מן אסמאא אלבלאד ואלמוואע, תאליף אלזויר אלפקיר אבי עבד עבדאללה בן עבד אלעזוי אלככרי אלאנדלסי אלמתופי סנה 487 ה אלג'זא א-ת'אני, חקקה וקדם לה וצנע פהארסה א-דקתור ג'מאל טלבה, ביירות 1418 (ה), 1998, עמ' 186-211.

פרסומם),⁴¹ אך יש ברשימה בוודאי גם שמות של כפרים סתם (כגון דיר-אלבלוט 'כפר/אחוזה מכפרי רמלה'; מס' 5041).

דִּיר' בערבית

המילה 'דִּיר' (دَيْر, [dēr]) ידועה בערבית הספרותית והמדוברת, ופירושה: מנזר נוצרי. מוכרת גם צורת ההקטנה دوير (dwēr), היינו: מנזר קטן, וכן ידועות המילים ديار, בעל המנזר, ו-دَيْرَانِي, נזיר השוכן במנזר.⁴² אין להחליף בין 'דִּיר' (دَيْر, [dēr]) לבין 'דָּאר' (دَار, [dār]), שמשמעה: בית או חצר.⁴³ המשמעות מנזר היא בדרך כלל היחידה בערבית הספרותית והמדוברת של ימינו וגם בלשונם של המקורות הקדומים. אולם יש לציין שבהקשרים בודדים נזכר 'דיר' בהקשר חג'אזי מימי ראשית האסלאם, שלא יכולה להיות לו שום זיקה למנזר נוצרי: דיר-אלכעבה⁴⁴ ודיר-סקאיה-זמזם⁴⁵ במכה, דיר-סלע-מקברה-אליהוד⁴⁶ במדינה, ובהקשר אחר נאמר שעמר בן אלח'טאב הפקיע בעיראק לאחר כיבושה כל קרקע שהייתה למלך פרס או לבני משפחתו, קרקע של מי שנהרג במלחמה או ברח, כל מאגר מים או 'דיר-בריד'; 'דיר-בריד' מתפרש לפי המקובל: תחנת דואר.⁴⁷ השמות הללו לא היו מוכרים בדרך כלל לגאוגרפים המוסלמים בימי הביניים.

41 לעיל, הערה 3. בין השאר הסתמך על 'כתאב א-דיאראת' של עלי א-שאבשתי (מת 998), שסקר את המנזרים בעיראק אך גם בסוריה, ארץ-ישראל ומצרים (צורת הריבוי ديارات ל'דיר' היא חריגה בערבית; הערת פרופ' עמיקם אלעד).

42 אבו עבד א-רחמן אלח'ליל בן אחמד אלפראהידי [מת 776 או 786 או 791], כתאב אלעין, מהדורת מ' אלמח'זומי וא' א-סמראאי, ח, בגדאד 1985, עמ' 58; מחמד אבו מנזור אלאוהרי [מת 980], תהדיב אללג'ה, יד, אלקאהרה 1967, עמ' 154; מחמד בן מכרם אבן מנזור (מת 1311), לסאן אלערב, ד, ביירות 1955, עמ' 300-301; E.W. Lane, *Arabic* - English Lexicon, I, Cambridge 1984, p. 931; D. Sourdel, 'Dayr', *EI*, II, pp. 194-195

43 לונץ טען בהערותיו ל'כפתור ופרח' שההוראה הבסיסית של 'דיר' היא 'בית מעון', 'רק נטיתו נשתנה מעט להוראת מקום שבו ידורו אנשים רבים יחד [...] והאות כי גם חצר האשכנזים פעה"ק [פה עיר הקודש] שבו נמצאו בתי כנסיות ובתי מעון וחנויות הנודע בשם "חורבת ר' יהודא החסיד" נקרא בערכאות הממשלה "דיר שכנז" ("סכנאג"?') (לונץ ולעיל, הערה 9, עמ' תרמד, הערה 1). דברים דומים כתב לאחרונה שרון: 'Here it should be emphasized that the word dayr in Arabic means a dwelling place in general (from the root d-w-r) and not necessarily "convent" or "monastery". In time it has been used to denote the dwelling of Christian hermits and priests, and even the closed Christian neighbourhoods in towns (thus the Armenian quarter in Jerusalem, is known as Dayr Mār Ya'qūb – the Convent of St. James, as well as Dayr al-Arman and Ḥarat al-Arman – the Armenian quarter' (שרון [לעיל, הערה 28], עמ' 56). נראה שיש לקבל את עדותם ולא את פרשנותם. בערבית הספרותית והמדוברת של היום וגם במקורות הערביים הקדומים אין שימוש חי של 'דיר' כמובן בית מגורים, אלא כמובן מנזר. אילו היה הדבר כן, מה טעם נתייחד 'דיר' דווקא למנזרים נוצריים? השכונה הנוצרית מוקפת החומה שבמרכזה כנסייה (ובדומה לכך השכונה היהודית האשכנזית הסגורה שבמרכזה בית כנסת אם דיווחו של לונץ מדויק), נתפסה כנראה כמין מנזר ואין היא בית מגורים סתם. לשונאים ערבים בימי הביניים הבחינו היטב בין 'דאר' לבין 'דיר', ורק מבחינה אטימולוגית סברו כי דיר היא תולדה של דאר (יאקות [לעיל, הערה 3], עמ' 563, בשם אלג'והרי [מת 1005]). אך נראה שגם הבחנה זו אינה מבוססת כפי שיבואר להלן.

44 אחמד בן עבדאללה אבו נעים אלצפהאני אלשאפעי, חליה אלוליאא וטבאקא אלצפיא, ו, ביירות 1997, עמ' 396, מס' 9072.

45 עבדאללה מאפק א-דין אלמקסי, אלמג'ני פי שרח מח'תצר אלח'רק', ג, ביירות 1405 (ה), עמ' 157.

46 עבד אלחסין אחמד אלמיני אלנג'פי, אלג'דיר, ט, טהרן 1372 (ה), עמ' 246; א-טברי (לעיל, הערה 38), א, עמ' 3047.

47 יעקוב בן אבראהים אבו יוסף, כתאב אלח'ראג', קהיר 1352 (ה), עמ' 57 (נוסח אחר: 'ברידה'); יחיא בן אדם אלקרשי, כתאב אלח'ראג', קהיר 1347 (ה), עמ' 64, מס' 199 (אלו שני ספרים שונים הנושאים אותו שם). מ"י קיסטר, מחקרים בהתהוות האסלאם, תרגם א' אמיר, ערך מ' לקר, ירושלים תשנ"ט, עמ' 152. את המידע על אודות ארבעת השמות האחרונים קיבלנו מעמיקם אלעד, ולו התודה.



למעלה: הכפר
דיר-בלוט

למטה: עין-נשוט,
היא דיר-א-ראהב



האומנם כל יישובי דיר-X היו מנזרים?

מה אומרת הארכאולוגיה? כמקרה מבחן נבדוק את מערב הר אפרים. באזור זה יש, כפי שצוין לעיל, 28 שמות מטיפוס דיר-X, ויש עליו נתונים ארכאולוגיים שנאספו בכמה סקרים. את הסקר המקיף ביותר עשו פינקלשטיין, בונימוביץ ולדרמן,⁴⁸ אשר הביאו גם את נתוני הסקרים הקודמים. 9 מתוך ה-28 הם כיום יישובים ערביים, והנתונים הארכאולוגיים שפורסמו עליהם מעטים. אף באחד מה-9 אין שרידים ברורים של מנזר, אבל כ-3 מהם יש ממצאים שעשויים להתקשר למנזר או כנסייה (דיר-נזאם, דיר-א-סודאן ודיר-אסתיא).

48 פינקלשטיין בונימוביץ ולדרמן (לעיל, הערה 7). מספרי העמודים בחיבור זה יצוינו בטור השני בטבלה דלהלן.

ואלו הממצאים העיקריים מ-28 אתרי דיר'x וח'רבת דיר'x שבהם אפרים על פי נתוני הסקר:

| שם האתר | עמ' | נ"צ | סוג האתר | גודל האתר (בדונמים) | תקופות ⁴⁹ | עדות לנוכחות נוצרית | מתקנים | הערות |
|------------------|---------|--------------|-----------|---------------------|---|---------------------|---------------------------|--|
| ח'רבת דיר'ערב | 177-179 | 1516 1575 | חורבה | 5 | רומ, ביז | מנזר | | |
| דיר'קדיס | 192 | 150 154 | כפר | 10 | (עות') | אין | לא נמצאו חרסים | |
| ח'רבת דיר'אלג'די | 193 | 1541 1511 | מבנה | 1 | רומ, ביז, ער, צל, ממ, עות' | אין | מחצבה בסמוך 'א-דיר' | סקר PEF ופלאחים: |
| דיר'אבו' משעל | 201 | 1562 1502 | כפר | 8 | ביז, אָמ, צל, ממ, עות' | אין | מבצר וברכה Belfort? | |
| דיר'עמאר | 224-226 | 1598 1527 | כפר על תל | 7 | ב"ת, בר-1-2, הל, רומ, ממ, עות' | אין | בתי בד מתק' בר | 53 אחוז מהחרסים מתק' בר, 29 אחוז ממ-עות' |
| ח'רבת דיר'דקלה | 241 | 1521 1622 | חורבה | 8 | בר, רומ, ביז, ער, [צל] | כנסייה | | 48 אחוז מהחרסים מתק' בר-1-2 |
| דיר'בלוט | 242-243 | 1526 1635 | כפר | 35 | [בר], [רומ-ביז], [ער], [צל] | אין | נושב שוב במאה השמונה-עשרה | |
| דיר'אלמיר | 247-248 | 1538 1629 | חורבה | 25 | בר-1-2, פרס, (ביז), צל, ממ, עות' | אין | | 83 אחוז מהחרסים מתק' בר-פרס |
| ח'רבת דיר'קסיס | 249-250 | 1532 1666 | חורבה | 6 | בר-1-2, פרס, ביז, ער, צל, ממ, עות' | אין? | ברכה גדולה | |
| דיר'קלעה | 251-253 | 1543 1627 | חורבה | 5 | (ביז) | מנזר | ממצא מרשים | |
| ח'רבת דיר'סמעאן | 261-263 | 1550 1639 | מבנה | 2 | [ביז] | מנזר | | 'מנזר או בית חווה' |
| דיר'ג'סאנה | 281-282 | 161 159 | כפר גדול | 42 | בר-1-2, [הל], [רומ], [ביז], צל/אי, ממ, עות' | אין | עמוד שיש וכתובת ערבית | סקר קטוע; מידע על פי סקרים קודמים |
| ח'רבת דיר'חסאן | 307 | 1600 1456 | חורבה | 2.5 | הל, רומ, ביז | אין | בית בד | |

49 תקופות המתועדות במקורות היסטוריים ללא ממצא חרסים נרשמו בסוגריים עגולים. תקופות ששרידיהן נמצאו רק בסקרים קודמים נרשמו בסוגריים מרובעים. להלן רשימת קיצורים לתקופות: ב"ק = ברונזה קדומה, ב"ת = ברונזה תיכונה, בר = ברזל, פרס = פרסית, הלג = הלניסטית, רומ = רומית, ביז = ביזנטית, ער = ערבית קדומה, אמ = אמאית, צל = צלבנית, ממ = ממלוכית, עות' = עות'מנית.

| שם האתר | עמ' | נ"צ | סוג האתר | גודל האתר (בדונמים) | תקופות ⁴⁹ | עדות לנוכחות נוצרית | מתקנים | הערות |
|-------------------------|---------|--------------|-------------|---------------------|---------------------------------------|---------------------|------------------------|---------------------|
| דיר-אבויע | 312 | 146 161 | כפר | 17 | (עות') | אין | | לא נאספו חרסים |
| ח'רבת דיר-שריף | 365 | 1603 1537 | חורבה | 1 | בר2/פרס, הל, רומ, ביז, ער, ממ, | אין | גת, קבר, בור מים | |
| דיר-נזאם | 366 | 1609 1566 | כפר קטן | 3.5 | ביז, צל/אי, ממ, עות' | ייתכן | פסיפס פשוט | |
| ח'רבת דיר-רצד | 371 | 1604 1586 | מבנה מסיווי | 0.5 | הל, רומ, ביז | אין | | |
| ח'רבת דיר-חראשה | 392-391 | 1643 1502 | מבנה גדול | 1.5 | הל, רומ, ביז, עות' | אין | מצודה? | |
| ח'רבת דיר-סעידה | 406-405 | 1663 1511 | חורבה | ? | צל, ממ, עות' | אין | מבנה מרכזי | |
| ח'רבת דיר-אלעקבאן | 412 | 1676 1541 | מבנה | 1 | ביז, עות' | מנזר? | מבנה וגתות | |
| דיר-א-סודאן | 455 | 1641 1601 | כפר קטן | 6 | צל, ממ, עות' | ייתכן | אבנים גדולות | |
| ח'רבת דיר-בג'אלה | 470 | 1661 1688 | חורבה | 3 | ביז?, ער, צל, ממ, עות' | אין | | 96 אחוז ימה"ב-עות' |
| דיר-א-דרב | 485 | 1601 1701 | בית קברות | ? | [הל], [רומ] | אין | | |
| דיר-אסתיא | 488-487 | 1634 1708 | כפר | 24 | בר2, צל, ממ, עות' | ייתכן | מסגדים עתיקים | עמוד שיש ומשקופים |
| ח'רבת דיר-שבאב א-שמאליה | 525-523 | 1737 1489 | חורבה | 6 | הל-רומ, ביז | כנסייה | בתי בד | 92 אחוז מתק' ביז |
| ח'רבת דיר-שבאב אלקבליה | 526 | 1737 1487 | חורבה | 2.5 | ביז, ער, צל, ממ, עות' | אין | מבנה מלבני וקמרון חבית | |
| דיר-דבואן | 533 | 146 175 | כפר גדול | 50 | ב"ת, בר2, הל/רומ, ביז, (צל), ממ, עות' | אין | | 20 חרסים בשולי הכפר |
| דיר-ג'ריר | 592-591 | 152 178 | כפר | 26 | ממ, עות' | אין | | הרבה עות' 1, ממ |

התופעות העיקריות מסוכמות בטבלה הבאה:

| באחוזים | מספר האתרים | |
|---------|-------------|----------------------|
| 32 | 9 (4 ספק) | נוכחות נוצרית |
| 54 | 15 | גודל עד 6 דונמים |
| 32 | 9 | גודל עד 3 דונמים |
| 7 | 2 | תקופת הברונזה |
| 32 | 9 | תקופת הברזל |
| 10 | 3 | התקופה הפרסית |
| 32 | 9 | התקופה ההלניסטית |
| 46 | 13 | התקופה הרומית |
| 71 | 20 | התקופה הביזנטית |
| 29 | 8 | התקופה הערבית הקדומה |
| 50 | 14 | התקופה הצלבנית |
| 54 | 15 | התקופה הממלוכית |
| 64 | 18 | התקופה העות'מאנית |
| 18 | 5 | מבנה בודד |

המסקנות העיקריות הן: (א) רק כ-9 מתוך 28 אתרי 'דיר' (32 אחוז) נמצאו עדויות ארכאולוגיות כלשהן לנוכחות נוצרית. (ב) רוב האתרים קטנים; כ-15 מתוך ה-28 (54 אחוז) שטח האתר הוא עד 6 דונמים. (ג) במרבית האתרים (71 אחוז) נמצאו שרידים מן התקופה הביזנטית.⁵⁰ מכלל הנתונים עולה שאין זהות מוכחת בין אתרי דיר'x ובין אתרים שהיו בהם בעבר מנזרים או כנסיות. נראה כי המשותף לאתרי דיר'x באזור זה הוא היותם מבנים בודדים או אתרי יישוב קטנים מהתקופה הביזנטית. מן הבחינה הארכאולוגית מתעוררת אם כן בעיה. מתברר שרק בחלק קטן מן המקומות הנושאים שמות מטיפוס דיר'x נמצאו שרידי מנזרים או כנסיות. מבחינת ההיגיון הגאוגרפי-ההיסטורי גם אם

50 עיין גם: י' הירשפלד, 'דיר קלעה ומנזרי מערב השומרון', י' בן-אריה וא' ריינר (עורכים), וזאת ליהודה: מחקרים בתולדות ארץ-ישראל ויישובה מוגשים ליהודה בן פורת, ירושלים תשס"ג, עמ' 209-249. הירשפלד ציין באופן כללי, ללא הזכרת נתונים ברורים או מקורות, שבאזור זה של המורדות הדרומיים-מערביים של השומרון היו כתריסר מנזרים. למעשה הוא מונה חמישה מנזרים בלבד, מהם ארבעה הגזורים בתבנית דיר'x: דיר-קלעה, דיר-סמעאן, דיר-דקלה וח'רבת דיר-ערב. נראה שתפיסתו הבסיסית היא שכל שם בתבנית דיר'x הוא בחזקת מנזר.

נניח שהיו בארץ מנזרים רבים כל כך, יש לתמוה מה טעם נשתמרו דווקא בין הערבים המוסלמים (הכפרים הנוצריים בדרך כלל אינם נושאים שמות מטיפוס דיר-x).⁵¹ התירוץ שמדובר באתרים שנתפסו בתקופה מאוחרת יותר כמנזרים חרבים או שהיישובים נקראו על שם מנזרים שבקרבם,⁵² אינו הולם את היקף התופעה. פתרון אחר שהוצע הוא ש'דיר' יכול להתייחס גם לכנסייה, וזו נמצאה לרוב באתרים ביזנטיים שנשתערכו.⁵³ גם לפתרון זה אין סיוע מהממצא הארכאולוגי וגם הוא דחוק; הכנסייה היא מבנה אחד בתוך היישוב, ולמה ייקרא היישוב על שמה? באזורים נוצריים היו בוודאי כנסיות ביישובים רבים, ולא היה בזה כדי לייחד את המקום, כפי שבאזורים יהודיים מוצאים תמיד בתי כנסת. עובדה היא שאין יישובים ששמן מתחיל ב'כניס-', 'כניסת-', 'ביעת-', אלא ב'דיר-' בלבד. ועוד, בשלושה מקרים – דיר-א-ראהב (עין-נשוט) ודיר-עזיז



בית הכנסת בדיר-סרור

51 מעניין להשוות בין יאקות, שמנה כאמור כ-50-60 שמות מטיפוס דיר-x בארץ-ישראל, לבין המקורות הצלבניים הקודמים לו אך במעט, שבהם פחות מ-20 שמות הפותחים ב-Deir או Der (על פי הרשימה של י' פראוור, 'ארץ-ישראל בתקופת הצלבנים', מ' אבי-יונה [עורך], אטלס ישראל, ירושלים תשט"ז, מפה מס' IX/12). יאקות הזכיר בדרך כלל רק נקודות מרכזיות, בעלות חשיבות בקנה מידה עולמי, והתרכזו בעיקר במנזרים שהיו פעילים בימיו, כך שסביר להניח שהיו בתקופתו הרבה יותר כפרי 'דיר' מאלו שציינו. לעומת זאת המקורות הצלבניים הזכירו גם מקומות קטנים. לפי ממצאי אלנבלום הצלבנים לא התיישבו באזורים בעלי רוב מוסלמי מובהק, R. Ellenblum, *Frankish Rural Settlement in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Cambridge 1998, pp. 231-287. מספרם המצומצם יחסית של יישובי דיר-x במקורות אלו ניתן להסבר בהנחה שהיו רק מעט יישובים כאלה במרחבים הנוצריים של הארץ. ברשימות המפקד של 1596 (לעיל, הערה 10), רק ב-2 מתוך 49 הכפרים ששמותיהם היו מטיפוס דיר-x הייתה אוכלוסייה נוצרית וכל השאר היו מוסלמיים (ב-3 כפרים לא היו תושבים). היישובים שהיו בהם גם נוצרים הם דיר-אבאן, הסמוך לבית-שמש (שם, עמ' 119; 23 מוסלמים ו-23 נוצרים), ודיר-א-דארום (=דיר-אלבלח, שם, עמ' 144; 175 מוסלמים, 125 נוצרים).

52 A. Al-Hilou, 'Topographische Namen des syro-palästinischen Raumes nach arabischen Geographen', Ph.D dissertation, Freie Universität Berlin, 1986, pp. 15-16

53 R. Zadok, 'A Preliminary Analysis of Ancient Survivals in Modern Palestinian Toponymy', *Mediterranean Language Review*, 9 (1995-1997), p. 115

בגולן⁵⁴ ודיר-סרור בשומרון⁵⁵ – נמצאו באתרי דיר'X בתי כנסת עתיקים, ולא כנסיות או מנזרים. שני חוקרים נדרשו בשנים האחרונות לשאלת תפוצתם הרבה של שמות מטיפוס דיר'X במערב הר אפרים: רוני אלנבלום בספרו על ההתיישבות הפרנקית הכפרית בממלכת ירושלים הצלבנית⁵⁶ ויזהר הירשפלד במאמרו על המנזר הביזנטי בדיר-קלעה.⁵⁷ שניהם טענו שיישובי דיר'X בדרום השומרון ראשיתם במנזרים שהוקמו ביזמה ממשלתית אימפריאלית או לפחות ארצית במאה השישית לסה"נ, לאחר חורבן האזור בידי הביזנטים בעקבות המרידות השומרניות. שניהם הצביעו על העצמה של המנזרים בדיר-קלעה ובדיר-סמעאן, המלמדת על השקעת ממון רב ומשאבים שאינם הולמים יזמה מקומית. לדברי הירשפלד המנזרים נבנו באזור השומרוני כנקמה על הרס כנסיות ופגיעה בנוצרים. לפי אלנבלום התמונה מורכבת יותר. הוא טען שהקו סנג'ל-עאבוד (לפי המפה ששרטט כוונתו למעשה לקו נחל שילה) היה במשך דורות רבים גבול בין שני סוגי אוכלוסיות: מדרום לו הייתה אוכלוסייה נוצרית החל מראשית התקופה הביזנטית ולאורך התקופה הערבית והצלבנית, ואף כשהגיעו הצלבנים מאירופה הקימו באזור זה את מצודותיהם (בלא לפגוע ביישובי האוכלוסייה הנוצרית הילידית). אזור זה שמר במידה מסוימת על אופיו הנוצרי עד העת החדשה. מצפון לקו זה בואכה שכס שכנו תחילה שומרונים, ולאחר השמדת רוב מניינם ורוב בניינם בעקבות המרידות הגדולות התרוקן האזור מיושביו. לאחר הכיבוש הערבי הגיעו לאזור שבטים ערביים שבאו ממרחקים, נוודים שהסתגלו בתהליך אטי לחיי פלאחים יושבי קבע. אופיו המוסלמי של האזור לא הופרע בתקופה הצלבנית וצביונו נשמר עד ימינו. אלנבלום הראה שכפרי דיר'X מרוכזים בחלק הדרומי ואילו בחלק הצפוני אין יישובים מסוג זה (ראו מפה). לדעתו יישובים אלו ראשיתם במנזרים שהוקמו בתקופה הביזנטית בגבול שבין הנוצרים לשומרונים, וזאת לשתי מטרות: עשיית נפשות לנצרות בקרב השומרונים וקיבוע הגבול בין שתי האוכלוסיות.

החלוקה של אלנבלום בין אזור דרומי העשיר ביישובי דיר'X לבין אזור צפוני שבו שמות אלו מעטים, משכנעת,⁵⁸ ולפיכך היא מעמידה בסימן שאלה את ההצעה של הירשפלד, שהרי הכול מודים שהאזורים השומרונים המובהקים היו בשומרון המרכזי. עם זאת הפתרונות של אלנבלום מאולצים לדעתנו לא פחות. יישובי דיר'X שכדרום הר אפרים הרי היו פרושים על פני מרחב של עשרות קילומטרים רבועים מחוץ לתחום ישיבתם של השומרונים. פרישה כזאת אינה הולמת סימון קו גבול

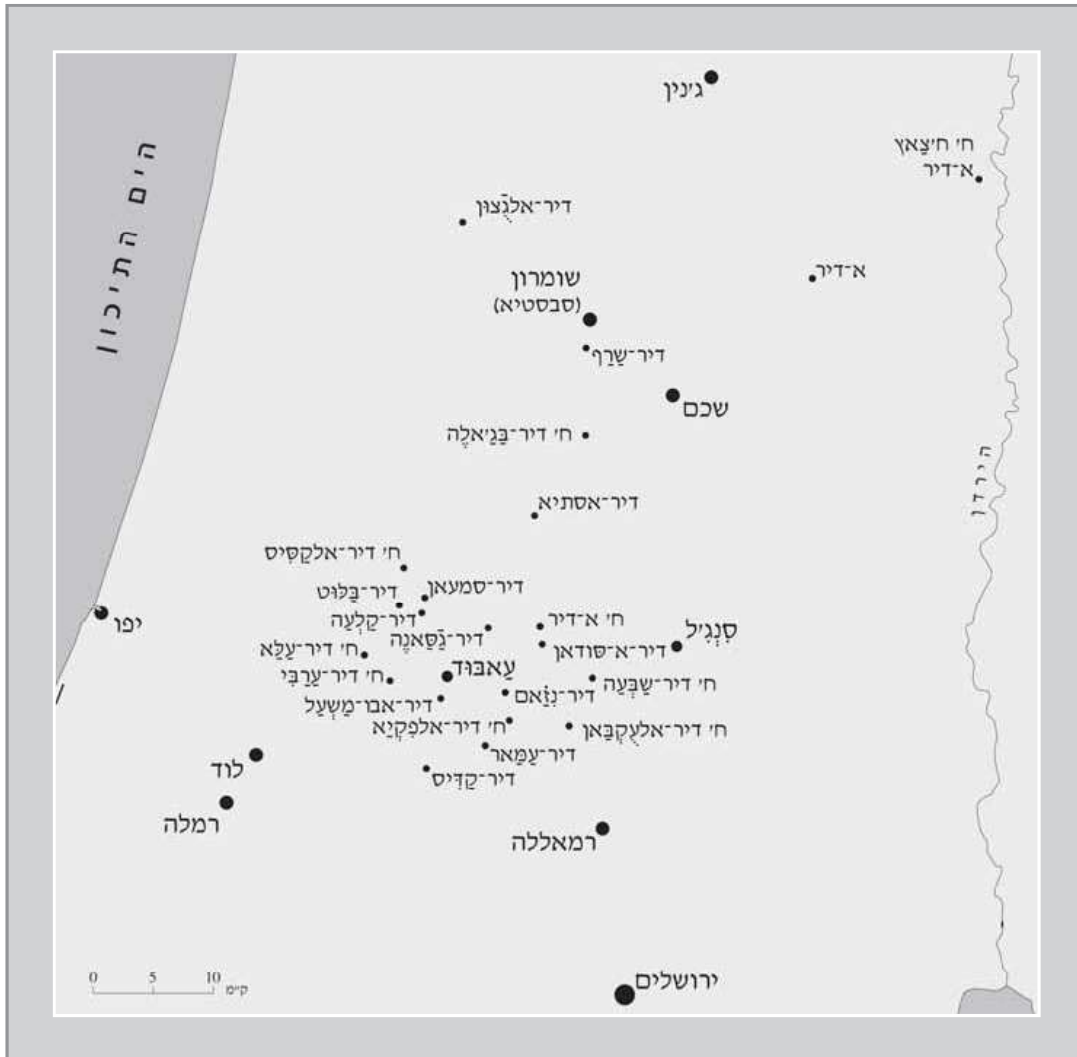
54 דיר'א-ראהב (שומכר, הגולן [לעיל, הערה 9], עמ' 77, 163 ובמפה הנלווית) היה שמו של אתר בית הכנסת בעין-נשוט בשלהי המאה התשע-עשרה. על אף הקונוטציה הנוצרית שמעורר שם זה, לא נמצאו באתר שרידים נוצריים כל שהם. צ' מעוז, בתי כנסת עתיקים בגולן: אמנות ואדריכלות, קצרין תשנ"ה, עמ' 73. על דיר-עזיז ראו לעיל, הערה 30.

55 'מגן, 'בתי כנסת שומרונים', א' שטרן וח' אשל (עורכים), ספר השומרונים, ירושלים תשס"ב, עמ' 413. מעניין לציין שסוקרי PEF, אשר הבחינו בכניין בית הכנסת ותיארו את פרטיו, זיהו אותו ככנסייה, אף שהם עצמם עמדו על סטיית הכיוון של המבנה מן הצייר מזרח-מערב הנהוג בכנסיות ועל היעדר האפסיס (SWP, II, p. 182). בלא ספק הושפעו בבלי דעת מן הפרשנות הרווחת של 'דיר'.

56 אלנבלום (לעיל, הערה 51), עמ' 222-229.

57 הירשפלד (לעיל, הערה 50).

58 אף כי יש מן ההפרזה בקביעתו החד-משמעית ששמות אלו נעדרים לגמרי במרכז השומרון (אלנבלום [לעיל, הערה 51], עמ' 229). לאמתו של דבר 3 מתוך 26 השמות מסוג דיר'X שנמנו באזור כולו לפי הסקר של פינקלשטיין, בונימובין ולדרמן (לעיל, הערה 7), שוכנים במרכז השומרון (דיר'אסתיא, ח'רבת דיר'בג'אלה, וח'רבת דיר'קסיס).



מפת כפרי 'דיר'
מצפון לירושלים
 (על-פי ספרו של רוני אלנבלום ובאדיבותו, ראו לעיל, הערה 51)

ובוודאי אין בה כדי להשפיע על אוכלוסייה שאינה חיה בסמוך למנזרים. בסופו של דבר שני החוקרים לא התמודדו עם האפיונים המתמיהים לכאורה שהוזכרו לעיל: האופי הערבי בעליל של הרכיב השני ברוב השמות מטיפוס דיר-א; העובדה שכמעט כל כפרי דיר-א הידועים הם מוסלמיים; המספר הרב של היישובים הנושאים שמות אלו שככל הנראה לא היו מנזרים; היעדר ראיות ארכאולוגיות מספיקות לזיהוי כל היישובים הללו כמנזרים.

'דיר' בארמית, 'דיר' ו'נווה'

כדי להגיע לפתרון נכון לקשיים שהעלינו יש להתחקות אחר מקור המילה 'דיר'. בדרך כלל מושג נוצרי בלשון הערבית חזקה עליו שנשאל מן הארמית, על פי רוב מן הארמית הסורית.⁵⁹ אכן המילה

S. Fraenkel, *Die aramäischen Fremdwörter im Arabischen*, Hildesheim 1962, p. 275 59

'דִּירָא' משמשת בסורית במשמעות מנזר, והיא נפוצה בספרות הנוצרית הסורית ובכתובות עתיקות. צורת הריבוי שלה היא 'דִּירָא' או 'דִּירְתָא', נזיר הוא 'דִּירְיָא', נזירה – 'דִּירְיָתָא', וראש מנזר – 'ריש דִּירָא'.

כרם בפשיטתא, שהיא ככל הנראה קדם-נוצרית,⁶⁰ אנו עומדים על המשמעות הקדומה יותר של המושג. בפשיטתא 'דִּירָא' הוא התרגום הקבוע של 'נווה' (בכל מקום לכד ממקרים בודדים של פרשנות אחרת או בעיית נוסח), ומשמעות זו מצויה פה ושם גם בכתיבתם של אבות כנסייה מזרחיים.⁶¹ השוואה לתרגומים ארמיים אחרים מלמדת שהמצב דומה גם בהם. המילה 'נווה' נזכרת פעם אחת בתורה (שמות טו, יג) ופעמים רבות בנביאים ובכתובים (החל משמואל ב). תרגום אונקלוס לתורה ויונתן לנביאים גם הם מתרגמים בקביעות 'נווה' – 'דִּירָא', וכך נוהג גם תרגום משלי (שלשונו סורית) בשניים מתוך שלושה מקרים. תרגומי התורה הארץ-ישראלים והתרגום השומרוני משתמשים במילה זו לתרגום 'גדרות צאן'.⁶² בארמית נוצרית ארץ-ישראלית המילה מופיעה פעם אחת בצירוף 'דאתקנית דִּירָא וכנשת אמרתא' – 'שהתקנתי את הדיר וכנסתי את הכבשים'.⁶³

המשוואה נווה = דִּיר פותחת פתח להכיר ולהגדיר את טיבו של הדיר. נווה הוא מושג מקראי שלכד מהזכרה ספרותית בודדת אחת (בשירת הים, שמות טו, יג) אינו מצוי בחלקים הקדומים שבמקרא ומתחיל לשמש בראשית תקופת המלוכה. המושג נווה משמש במקרא בדרך כלל בזיקה לרועים ולגידול צאן, למקום פורח במדבר, ובשימוש ספרותי או חצי ספרותי גם ככינוי למגורים בכלל (אולי מפני שהיי הנווה נתפסו בישראל כאידאל). המושג קיים באכדית (nawû, namû) בתעודות ממארי, אללח' ואוגרית במובן של מקום לגידול צאן (במארי לעתים גם לציון הצאן עצמו), ובמקורות בבליים ואשוריים מאוחרים יותר גם במובן של יישוב חקלאי קטן וכן במשמעות ארץ חרבה מחוץ לתחום היישוב, מקום חיות פרא ('נווה תנים' וישעיה לד, יג; לה, ז).⁶⁴ בתקופות מאוחרות יותר נודע המושג נויטא בהקשרים בודדים

60 מ' גושן-גוטשטיין, 'תרגומים סוריים', א"מ, ח, עמ' 847–854; 'י' מאורי, תרגום הפשיטתא לתורה והפרשנות היהודית הקדומה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 324, והפניות בהערה שם.

61 C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, Halle 1928, p. 147

62 אונקלוס ויונתן מתרגמים במקרים אלו 'חטרין דען'. כפי הנראה יש הבדל מסוים בין הניבים השונים. בתפיסה של אונקלוס ויונתן (לפי 'י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, חלק לוועז, עמ' 9–11, מוצאם ביהודה שלפני בר כוכבא) גדרות העשויות לצאן בלבד הן 'חטרין', ואילו נווה, שהוא יישוב ארעי מגודר הכולל מלבד הצאן גם את אוהלי הרועים, הוא 'דִּירָא'. בתרגומים הארץ-ישראלים (גליליים) והשומרונים גדרות העשויות לצאן בלבד הן 'דִּיר', ואילו באשר ליישוב ארעי מגודר הכולל גם את אוהלי הרועים אין בידינו נתונים (תרגומים אלו הם רק לחמישה חומשי תורה ואת ה'נווה' היחיד שבתורה התרגומים היהודיים דורשים על בית המקדש, והתרגום השומרוני מפרש מלשון נוי ושבח). מקרה מעניין הוא תרגום יונתן למיכה ב, יב: 'כענא כגו חטרא כעדרא כגו דִּירָא'. המתרגם גייס כאן באופן חריג את 'דִּירָא' לתרגום גדרות צאן בלבד, מפני שבמילה 'חטרא' כבר השתמש.

63 G.H. Gwilliam et al. (ed), *Biblical and Patristic Relics of the Palestinian Syriac Literature* (Anecdota Oxoniensia: Semitic Series, 1, ix), Oxford 1896, pp. 9, 13, 63

64 פ' ארצי, 'נווה', א"מ, ה, טורים 791–794; L. Koehler & W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament*, revised by W. Baumgartner & J.J. Stamm, trans. and ed. M.E.J. Richardson, II, Leiden, New York & Köln 1995, pp. 678–679; ח' רביב, 'שכבת 'אנשי הנוים' (šabu name) ומרכיביה באללח'', שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, א (תשל"ו), עמ' 247–252, והפניות שם, עמ' 252, הערה 20; *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, N, 1, Chicago 1980, pp. 249–251; תרבויות שמיות-מערביות, ירושלים תשנ"א, עמ' 73–77. במקורות האכדיים יש הבחנה בין namû שבפאתי העיר לכין

מסתבר אפוא שתחילה שימשה המילה בסורית, כמו בניבים ארמיים אחרים, במובן של שטח מגודר לגידול צאן, ובתקופה מאוחרת יותר קיבלה בסורית את המשמעות מנזר. מן ההיבט האיטימולוגי מתקבל על הדעת שמוצאה של 'דיר' מן השורש השמי דו"ר, שתוכנו ועניינו הקפה בעיגול, וסביר שהמשמעות הראשונית שלה הייתה גדרת צאן.⁶⁸ באופן טבעי כללה המילה גם חוות חקלאיות מוקפות גדר. בראשית המאה הרביעית לסה"נ, כשעלתה על במת ההיסטוריה תופעת הנזירות הנוצרית, והוקמו מנזרי קוינוביון (מיוונית κοινοβέιον, היינו: חיים משותפים), אשר היו למעשה בתי חווה מגודרים שבתוכם ניהלו הנזירים פעילות דתית וחקלאית,⁶⁹ קיבלו אלה באופן טבעי את השם דיר(א).⁷⁰

נדמה שיש ראיות להתפתחות דומה בארמית הבבלית. דיר לגידול צאן נזכר פעם אחת בתלמוד הבבלי ופעם אחת בקערת השבעה בבבלי.⁷¹ לעומת זאת מופיע ככל הנראה פעמיים בתלמוד קטע הרומז לקיומו של 'דיר' במובן מנזר: 'באתריה דר' יהודה חמירא להו שביעית דההוא דאמר ליה לחבריה דיירא בר דיירא. אמר ליה אנא לא אכלי פירי דשביעית כוותך' (גטין נד ע"א, בכורות לא ע"א). ופירש רש"י: 'דיירא בר דיירא – גר בן גיורת', ופירוש זה מקובל גם כיום.⁷² אולם פירוש זה דחוק, שכן על גידוף כמו 'גר בן גיורת' הייתה מתבקשת תשובה הקשורה ליוחסין ולא להקפדה במצוות. כמו כן אין בתלמוד עוד דוגמה של 'דיירא' במובן גר. פירוש מקורי נמצא ב'כפתור ופרח' של ר' אשתורי הפרחי: 'ונראה לפרש כומר בן כומרית, שכן בלשון ערבי לבתי הכומרין קורין להם דייר'.⁷³ פירוש זה הולם יפה את ההקשר, ולפיו יש בשיחה העממית המצוטטת גם עקיזה

68 יש להבחין בין שני ההומונימים דו"ר¹, שמשמעו מגורים, dwelling, ושממנו נגזרים: דירה, דיורים, דיורא, לבין דו"ר², שמשמעו הקפה, עיגול, ושבו אנו עוסקים כאן. ראו מילונים והשוו לעיל, הערה 43.

69 י' גייגר, 'התפשטות הנצרות בארץ ישראל', צ' ברס ואחרים (עורכים), ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 230–231; ועייין ערך 'monasticism' בתוך: קרוס וליווינגסטון (לעיל, הערה 25), עמ' 1102–1103 וכיבליוגרפיה שם. במקורות הסוריים נזכר במפורש מקום בשם דירא דקנוביון, מנזר הקוינוביון (R. Payne Smith, *Thesaurus Syriacus*, Oxford 1879–1901, p. 3660). הירשפלד הדגיש את הקושי להבחין בין מנזר לבין בית חווה. גם המנזר מאופיין בשרידים כמו ברכות, גתות ובתי בד, המלמדים על עיבוד שטחי הקרקע הסמוכים. על כן קרה שצוות ארכאולוגי שסקר את המנזר בדיר-קלעה הגדירו 'בניין חווה גדול'; ראו: הירשפלד (לעיל, הערה 50), עמ' 241, 248.

70 עוד בימי הביניים הגדירו מחברים מוסלמים את המושג דיר בערבית *خان النصارى*, ח'אן הנוצרים. ח'אן, מלון אורחים, כלל בדרך כלל מתחם מלבני גדול מוקף גדר שבתוכו מבנים ומחסנים מקורים; ראו: לסאן אלערב (לעיל, הערה 42), ד, עמ' 301; לייז (לעיל, הערה 42), עמ' 826.

71 בבא קמא קיג ע"ב; M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic*, Ramat-Gan 2002, p. 336. לעניות דעתי אין לקבל את הניקוד דִּירָא שאצל סוקולוף. ניקוד זה מבוסס על תרגום יונתן למיכה ב, יב על פי מהדורת שפרבר (א' שפרבר, כתבי הקדש בארמית, ג, לייזן 1962, עמ' 443). לאור מסקנות מאמר זה, המראות שאין למעשה שום מקור בטוח ל*דִּיר בחיריק, לא בעברית ולא בארמית, נראה שיש להעדיף את גרסת כתב־יד z שבחילופי הנוסח אצל שפרבר: דִּירָא. תן דעתך גם לגרסאות 'דרי' (כ"י פירנצה, לורנציאנה Or. II.1.8–9 ודפוסים) ו'דיירי' (כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית Cod. ebr. 116–117 והלכות גדולות) בבבא קמא שם, המתאימות לִדִּירָא בצירי ולא בחיריק. סוקולוף (שם), עמ' 330.

72 מהדורת לונזן (לעיל, הערה 9), עמ' תרמד. בהמשך פירש הפרחי באותה צורה גם את 'דיירא' שבמעשה נחום איש גם זו (תענית כא ע"א וסנהדרין קט ע"א): ('אצל) [אזל] גנא בהוא דיירא, קמו הנהו דיירי' וכו'. וכבר העיר לונזן כאן שבמקרה זה הפירוש אינו עולה יפה, והדין עמו, שהרי אין דרכם של חכמי ישראל ללון במנזרים של עובדי עבודה זרה. לאמתו של דבר רוב הנוסחאות הטובות גורסות בשתי המקבילות 'דיורא' (הבית) ו'דיורי'/'דיוראי' (התושבים). והרי פירוט: כ"י ירושלים יד הרב הרצוג 1 (כ"י תימני הנודע בנוסחאות המקוריות) בתענית 'דיורא' (2×), 'דיוראי' (2×), בסנהדרין 'דיורא', 'דירא' ו'דיורי'; כ"י מינכן, ספריית המדינה הבורית Cod. hebr. 95 בתענית 'דיורא' (3×), 'דיוראי', בסנהדרין 'דיורא', 'דיורי' (2×); כ"י לונדון Harley 5508 (קטלוג מרגליות מס' 400) בתענית 'דיורא', 'דיירא', 'דיורי'

הומוריסטית – 'ליצנותא דעבודה זרה', שהרי הכומרית אמורה לשמור על בתוליה כל ימי חייה. ל'דיירא' במשקל בעלי המלאכה מקבילה הצורה המוכרת לפי שעה רק בערבית נִיָא, היינו: נזיר השוכן במנזר, אבל אין מניעה להניח שגם היא כבר נתקיימה בארמית. ידוע כי בתקופת האמוראים הייתה בכבל פעילות נוצרית והתקיימו מנזרים נוצריים.⁷⁴



המילה 'דיר' נזכרת פעמיים בכתובת ארמית מתדמור, פעם אחת בספק בכתובת נבטית ופעם אחת בספק בכתובת ארמית מחטרא שבצפון עיראק (בשני המקרים המסופקים הספק הוא בקריאת המילה). בכתובת

מצבת קבר זוגי מתדמור ובו כתובת תדמורית: 'צלם מלכו בר חגגו בר מלכו קשישא די זירא חבל והזירא אתתה חבל', ותרגומה: צלם מלכו בן חגגו בן מלכו מנהיג הקהילה. חבל [עליו]! והזירא אשתו. חבל [עליה]!

(2x); כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית Cod. Ebr. 134 בתענית 'דירא' (2x), 'דירוי' (2x); כ"י פירנצה, לורנציאנה Or. II.1.8-9 בסנהדרין 'דירה', 'דירוי' (2x); דפוס ונציה רפ"א בתענית 'דירא', 'דיירא', 'דירא' (2x), בסנהדרין אין המילה מופיעה; דפוס פיזרו וקושטא בתענית: 'דורא'; 'אגרות התלמוד': 'דירא'. הנתונים בעיקר על פי 'דקדוקי סופרים' ומאגר כתבי-היד של התלמוד באתר האינטרנט של בית הספרים הלאומי. קל לראות שהצורה המושלת בכיפה היא 'דירא' ו'דירוי'/'דירא'. הכתיב בשתי יו"דים רומז כנראה להגייה דגושה של המילה: דִּירָא, דִּירָי. גם בעברית של חז"ל יש 'דירויים' בשני המובנים. מן ההקשרים נראה שבמשנה המילה מתייחסת תמיד לאנשים, אבל בתוספתא ובירושלמי יש 'דירויים' במובן של חדרים או מבני מגורים. M. Jastrow, A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature, New York 1903, p. 297. בן-יהודה שהציג את 'דירוי' במובן בתים או דירות כיצירה של הפוסקים בימי הביניים, (מילון בן-יהודה, עמ' 924). יסטרוב ובן-יהודה ניקדו: דִּיר, דִּירָים, ויסטרוב הבחין הן בעברית הן בארמית בבליית בין דִּיר (dwelling) ודִּירָא (inn) לבין דִּיר, דִּירָא (inhabitant). הניקוד דִּיר מתאשר בכ"י קאופמן A 50 למשנה (2x) ובקטע גניזה בניקוד בבלי (ייבין [לעיל, הערה 66], עמ' 1065). בכ"י פרמה, פלטינה 3173 (דה רוסי 138; ריצ'לר 710): דִּירָים, דִּירָים (הצורה השנייה מתאימה לכ"י קאופמן ולצורה הבבלית). הצורה דִּיר גזורה במשקל בלתי רגיל. משקל זה נדיר בלשון המקרא H. Bauer & P. Leander, Historische Grammatik der hebräischen Sprache des Alten Testamentes, Hildesheim (1965, pp. 478-479) ולפי סגל הוא קיים בלשון חז"ל רק בנקבה בשתי הצורות וּמְסוּרָת (מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, תל-אביב תרצ"ו, עמ' 76). מסתבר אפוא שיש להוסיף לשני השמות שמנה סגל גם את דִּיר, במובן של בעל הדירה. קוטשר סבר ש'דירוי' בעברית שייך למשקל קְטוּל (' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, בעריכת ז' בן-חיים, א' דותן וגב"ע צרפתי, ירושלים תשל"ז, עמ' רסט), וכך היא דעתו של סוקולוף באשר ל'דירא' בארמית הבבלית (סוקולוף [לעיל, הערה 71], עמ' 328). המקורות שצוטטו לעיל אינם מסייעים לסברתם.

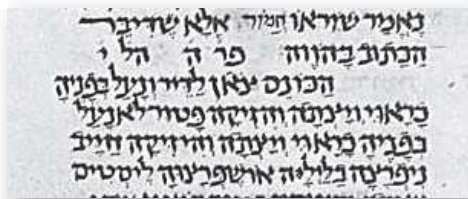
74 י' גנני, 'חיבורים נסטוריאניים כמקור לתולדות ישיבות בבל', תרביץ, נא (תשמ"ב), עמ' 567-576; הנ"ל, יהודי בכל בתקופת התלמוד, ירושלים תשנ"א, עמ' 43-45.

הנבטית (אם הפענוח נכון) אפשרי הפירוש מתחם מגודר, ואילו בכתובת מחטרא ובשתי הכתובות מתדמור משתמעת מתוך ההקשר המשמעות ציבור, עדה. מסתבר שזו היא התפתחות סמנטית שהשתלשלה מדיר=נווה.⁷⁵

'דיר' בעברית!

בעברית אנו משתמשים כיום במילה 'דיר' במשמעות מבנה לכבשים ועזים. מקור המילה בספרות חז"ל ושם משמעותה שונה במקצת (כפי שיתבאר להלן). המילה מנוקדת בדפוסי משנה מנוקדים⁷⁶ ובמילונים בחיריק: דיר.⁷⁷ ברם עיון במקורות מגלה שבכתב-יד מדויקים של המשנה המילה מנוקדת בצירי: דיר, וכך גם בכתב-יד של פיוט משל ר' שלמה הבבלי.⁷⁸ קוריוז מעניין מצאנו במילון בן-יהודה בערך 'דיר'. בן-יהודה ציטט כיד בקיאותו חרוז מפיוט לסוכות: 'היות סכה וגדר, קנין צאן דיר, אשר נזרה להעדר'; החרוזה מעידה בפירוש על תנועת צירי אבל בן-יהודה ניקד בחיריק!⁷⁹ מבחינה תוכנית אין מדובר ב'מקום בנוי' (כלשונו של בן-יהודה) או ב'מבנה' (לשונו של אבן-שושן).⁸⁰ בכל מקום שההקשר אינדיקטיווי, יש ללמוד שמדובר בשטח מגודר שאינו מקורה. 'דיר' בא במשנה יחד עם סהר, מוקצה וחצר – כולם מקומות פתוחים המוקפים מחיצה; גם ההקשר ההלכתי במשנה זו מוכיח שהמדובר במבנה ללא גג.⁸¹ הוא הדין ל'דיר העצים', הלשכה הצפונית-מזרחית שהייתה בעזרת

נשים, שהמשנה במסכת מידות מעידה עליה בפירוש שלא הייתה מקורה.⁸² תן דעתך גם לפועל הנגזר מ'דיר' – 'המדייר'. המשנה במסכת שביעית מתארת את הפעולה ומגבלותיה בשביעית: 'המדייר את שדיה ועושה סהר לבית סאתים עוקר שלוש רוחות



'הפויס צאן לדיר' מתוך מסכת בבא קמא תחילת פרק ו' מתוך כ"י קויפמן של המשנה

75 D.R. Hillers & E. Cussini, *Palmyrene Aramaic Texts*, Baltimore and London 1966, p. 357; CIS, II, no. 209 J. Cantineau, *Le Nabatéen*, Paris 1930; B. Aggoula, *Inventaire des inscriptions hatréennes*, Paris 1991, no. 35, pp. 29–30. זכר למשמעות זו של 'דיר' נשמר כנראה בערבית בתקופה הערבית הקדומה כעדותו של אבן אעראבי (כופה שבדרום עיראק, 767–845 לסה"ג) המובאת ב'לסאן אלערב': *يقال للرجل إذا رأس أصحابه هو رأس الدَّيْر (يأمر على أدم העומד בראש חבורתו: הוא ראס א-דיר; לסאן אלערב ולעיל, הערה 142, ד, עמ' 300–301).*

76 מהדורות אשכול, אלבק-ילון וקהתי. ניקוד זה כבר בדפוס ליוורנו (מהדורת צילום ירושלים תרפ"ו).
77 יסטרוב (לעיל, הערה 73), עמ' 305 (יסטרוב ניקד גם את המילה הארמית 'דירא' בחיריק); מילון בן-יהודה, ב, עמ' 932; א' אבן-שושן, המלון החדש, א, ירושלים תשמ"ח, עמ' 220.

78 ריכוז הנתונים אצל ייבין (לעיל, הערה 66), עמ' 755 (הצורה בחולם שהביא שם נראית לי טעות סופר); ג' בירנבאום, 'פרקים בתורת ההגה והצורות של לשון המשנה על פי קטעי גניזה', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ד, עמ' 127.

79 ד' גולדשמידט ו' פרנקל, מחזור סוכות, שמיני עצרת ושמחת תורה, לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ירושלים תשמ"א, עמ' 94. גולדשמידט עמד על כך שלפי החרוזה יש לנקד דיר אבל ניקוד זה הפליא אותו: 'הפייטן משתמש בניקוד דיר שהיה כנראה נהוג בזמנו'.

80 'מקום בנוי ישמרו בו הצאן, העצים וכדומה' (מילון בן-יהודה, עמ' 932); 'מבנה ארעי לצאן או מחסן לעצים' (אבן-שושן ולעיל, הערה 177).

81 עירובין ב, ג.

82 מידות ב, ה.

ומניח את האמצעות, נמצא מדייר בית ארבעת סאים. רבן שמעון בן גמליא' [אומ'] בית שמונת סאים.⁸³ ההקשר מפורש: מדובר בגידור שטח גדול למדי בשדה לצורך בהמות, שטח שבו מצטבר גם זבל לשדות. המסקנה היא ש'דיר' העברי שווה ל'דיר' הארמי ככול, הן במראהו הלשוני והן במהותו ותפקודו.⁸⁴

באכדית

מילים אכדיות הקרובות לנושא דיוננו הן dāru – יישוב של רועים או נוודים; dūru – חומה, מצודה, מתחם מגודר, מחיצת קנים סביב יישוב רועים. מבחינה אטימולוגית יש כאן סיבוך מסוים. נראה שבצד השורש השמי דו"ר השפיע באופן עקיף גם הצירוף השומרי É.DURU₅, שמשמעו בית או חווה על אדמת משקה, ושממנו נגזר באכדית adurū, edurū, היינו: כפר, בית חווה.⁸⁵ ייתכן שאפשר למצוא את השפעת האכדית בארמית התדמורית,⁸⁶ וכן בארמית הבבלית בשם המקום דורא דרעו(א)תא, ופירש רשב"ם: 'שם מקום, אי נמי כפר של רועים'.⁸⁷ קשה להתעלם מההקבלה לפשיטתא לירמיה לג, יב: 'נוה רעים' – 'דירא דרע'תא',⁸⁸ אלא שבבבלי נכתב 'דורא' ולא 'דירא'. מושג תלמודי נוסף הוא מרי דורא: 'אמר לי מרי דוראי',⁸⁹ המקביל אולי ל rab dūri, היינו: ממונה על חומת העיר.⁹⁰

הרקע לשמות מקומות מטיפוס דיר-א

אנו מבקשים לטעון שבאזורים בעלי רקע לשוני ארמי, עדיין לא נשכחה המשמעות המקורית של 'דיר' בתקופה הערבית הקדומה, ושגם חוות חקלאיות, בתי חווה שאינם מנזרים ובתים בודדים מחוץ לכפרים עדיין נשאו את הכינוי 'דיר'.⁹¹ ייתכן שבראשית ימי האסלאם אפילו בחג'אז עצמה עדיין

83 שביעית ג, ד.

84 הפועל הדינומינטיווי 'לדייר' נמצא גם בארמית הבבלית (בבא קמא קיג ע"ב). הביטוי 'דאתקנית דירא וכנשת אמרתא' שציטטנו לעיל מן הארמית הנוצרית הארץ-ישראלית, מקביל לגמרי לביטוי העברי 'הכונס צאן לדיר' (משנה, בבא קמא ו, א).

85 W. Von Soden, *Akkadisches Handwörterbuch*, I, Wiesbaden 1965, p. 178; *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*, Vol. A, Chicago 1964, pp. 115, 192, 195-197; *ibid*, Vol. D, Chicago 1959, pp. 115, 192-197; *ibid*, Vol. E, Chicago 1958, p. 39

86 הילרס וקוסיני (לעיל, הערה 75), עמ' 355.

87 בבא בתרא נד ע"ב; הפירוש השני נכתב גם ברש"י עירובין ז ע"ב. המקום נזכר גם בעירובין יב ע"א ובבא בתרא פג ע"א, וראו ב"צ אשל, ישובי היהודים בבבל בתקופת התלמוד, ירושלים תשל"ט, עמ' 94; A. Oppenheimer, B. Isaac & M. Lecker, *Babylonia Judaica in the Talmudic Period*, Wiesbaden 1983, pp. 117-119

88 מעניין לציין שברשימת השמות הגאוגרפיים שבסביבות ירושלים שאסף אלי סמית בנספח שלו ל'מחקרים המקראיים' של אדוארד רובינסון (נרשמו על ידי ידי ערבי בשנת 1835), נזכר מדרום-מזרח לירושלים מקום בשם دير الرعوات, E. Robinson & E. Smith, *Biblical Researches in Palestine, Mount Sinai and Arabia Petraea*: Deir er-Ra'wāt (A Journal of Travels in the Year 1838, III, London 1841, p. 122). צורת הריבוי מסגירה את המקור הארמי!

89 יומא פב ע"ב; רש"י: 'שלטון של כפר שאני דר שם'.

90 מילון CAD (לעיל, הערה 85), D, עמ' 197.

91 אבל בדרך כלל לא גדרות צאן וכדומה. לאלה היו מילים מן המוכן בערבית, מחמת רקעם הסוציולוגי והתרבותי של

שימש 'דיר' פה ושם במשמעות מתחם מוקף גדר; שלושת המקומות דיר-אלכעבה, דיר-סלע-מקברה-אליהוד ודיר-סקאיה-זמזם, שהזכרנו לעיל, הם אכן מתחמים מגודרים, ואף המושג דיר-בריד מציין מתחם כזה.⁹²

שמות מקבוצת 'דיר' עשויים היו לצמוח במיוחד באזורים שבהם היה בסוף התקופה הביזנטית או בתקופה הערבית הקדומה פער יישובי בין התושבים הקודמים לבין יורשיהם. באזור שבו חלק מן הכפרים המקוריים חרבו או נעזבו ושמותיהם המקוריים נשכחו, יכלו לאחר זמן לקום תחתיהם חוות הקלאיות שנקראו על פי רוב על שם האיש או המשפחה שכנו אותן ולעתים על שם נתון נופי או מאפיין יישובי. תהליך זה יכול היה להתחולל גם במנזרים, אבל באופן כולל אין מדובר בתופעה דתית נוצרית, אלא בעניין יישובי.

לפי הנתונים העולים מסקר דרום השומרון שהובאו לעיל, נראה כי למן התקופה העבאסית ניטשו בהדרגה בתי החווה והאחוזה, והיישוב התרכז שוב בכפרים. ניתן להניח כי במהלך התקופה הזאת נושבו רבים מן ה'דירים' והפכו ליישובים שהמשיכו לשאת את השם החדש הערבי דיר־א, בעוד שחוות ובתים אחרים נשארו חורבות קטנות או מבנים בודדים. ריכוז שמות דיר־א בחבל ארץ זה קשור אם כן למציאות של מבני חווה ואחוזה רבים מהתקופה הביזנטית והערבית הקדומה.

לפי מאמר של אחד מכותבי מאמר זה (יואל אליצור) משנת תש"ן, יש להבחין בין שני סוגים של שמות דו־תיבתיים.⁹³ סוג אחד הוא השם בעת היווצרותו, בתקופה שבה נתון כלשהו בשטח מקבל כינוי מזהה בדרך של צירוף סמיכות או צירוף של גרעין ולואי. בתקופה זו שני חלקי השם מוכרים ומובנים לדוברים והם מתארים את מציאות השטח כהווייתה. שם כמו ביר־א־שיח' בנומנקלטורה הערבית או בארות־בני־יעקן במערכת השמות המקראית הם שמות מהסוג הזה. הסוג האחר, והוא הנפוץ, הוא שם שפירושו כבר איננו חי בתודעת הדוברים. בסוג זה יש שתי קבוצות: בקבוצה אחת האיבר הראשון הוא אחת מהקידומות השכיחות, כמו: עין־, בית־, דיר־, ובאלה עיקר משקלו של השם הוא במילה השנייה; בקבוצה האחרת אין קידומת שכיחה, כגון דורא־אלקרע ('דורא של הדילועים') במערכת הערבית או תמנת־חרס במערכת המקראית, ובאלה על פי רוב המילה הראשונה היא שם

הערבים (حظيرة, כניף; ראו מילונים. ל־כניף נוספה אחר כך המשמעות: בית שימוש, השוו שמ"א כד, ג. בערבית המדוברת בארץ גם זְרִיבָה, סִיָּה, סְדָאָה; י' אליחי, מילון עברי ערבי לשפה המדוברת, ירושלים תשל"ז, עמ' 107, 264, המילה האחרונה מפי פרופ' אריה לויין).

92 פרופ' עמיקם אלעד סובר ש'דירים' אלו עשויים להיות זהים במובנם לדאר (دار, בית, חצר), אולם לפי הקשריהם נראה לנו יותר שמדובר במתחם ציבורי מגודר, בדומה ל'דיר' המוכר בארמית ובעברית. מילה נפוצה יותר בערבית כמובן זה של תחום מגודר היא דארה (دارة). אלח'ליל פירש: 'כל מקום אותו מקיף דבר מה ותוחמו שמו דארה, כדוגמת א־דאראת שמוקמות באזורים פוריים לאורך גדות נהרות [مباحح?] ומקומות דומים להם, בהם שמים חמורים ו[חיות אחרות] זולתם' (אלח'ליל לעיל, הערה 42, ת, עמ' 57). דבריו צוטטו ב'תהדיב אללג'ה' של אלאזהרי (לעיל, הערה 42), יד, עמ' 153; אצל אבן מנזור (לעיל, הערה 42), עמ' 296; ואצל יאקות (לעיל, הערה 3), עמ' 484. אצל אבן מנזור ואצל יאקות נכתב المباحح, الخمر במקום المباحح, الخمر; אצל אלאזהרי: المباحح, الخمر; (הערת המהדירים בספרו של אלח'ליל ושם), הערה 166). יאקות (עמ' 484-491) הביא 69 שמות גאוגרפיים מטיפוס דאר־ת־א (دارة-א). צורת הריבוי של דארה היא על פי רוב דאראת אבל מתועדת גם צורת הריבוי דִיר (לסאן שם בשם אלאזהרי בשם אבן אעדאבי). ייתכן לשער שאי אלו שמות מטיפוס דיר־א שמוזכרים במקורות הערביים הקדומים בנויים על בסיס צורה זו וניקודם המקורי דִיר־א.

93 י' אליצור, 'שמות מקומות בני שתי מלים בנומנקלטורה הערבית ובמקרא', דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, ד, 1, ירושלים תש"ן, עמ' 21-28.

המקום באמת, והמילה השנייה היא מילה מזהה שבאה להבחין בין מקום זה לבין מקום אחר בעל אותו השם. המאמר מצביע גם על מקרים שבהם היה השם בראשונה כינוי לאתר בשטח (הסוג הראשון), ולאחר זמן, עם השתנות הלשון או תנאי החיים, הפך לסוג השני.

בשמות מטיפוס דיר־א חשובה במיוחד ההבחנה בין הסוגים. יש להבדיל היטב בין מנזרים קיימים לבין יישובים שבהם הקידומת 'דיר' היא אלמנט קפוא שהדוברים לא ייחסו לו משמעות ולא קישרו אותו לשום מנזר. המנזרים המוכרים בימינו כמו דיר־חג'לא דרומית־מזרחית ליריחו או דיר־אלמצלבה ודיר אבו טור שבתחום ירושלים, למעשה אינם שייכים לנושא הנדון במאמר זה. אנו מעוניינים בשמות הקפואים המכילים את הקידומת 'דיר'. צמיחתם הפתאומית בתקופה הערבית הקדומה מלמדת שכפי הנראה היה שלב ראשוני שבו היו שמות אתרים. לאחר זמן, כשחדלה 'דיר' לשמש במובן המקורי ונתייחדה אך ורק למנזרים נוצריים, קפאו השמות ונעשו חסרי מובן.

מה הרקע לצמיחת התופעה? כפי שהראינו למעלה, גם הניסיון של הירשפלד לקשר את צמיחת ה'דירים' לדיכוי המרידות השומרוניות וגם הפתרון של אלנבלום שמדובר במנזרי גבול שסימנו את קצה השטח הנוצרי, אינם עומדים במבחן הביקורת. ברם אין ביטחון שהרקע להתפתחות התופעה חייב להיות מאורע היסטורי גדול. לשם אילוסטרציה נזכיר שבסיוורינו בהרי הגלעד בעשור האחרון הבחנו בתופעה הולכת ומתהווה – בניית בתי חווה בתוך טרסות חקלאיות המוקפות גדר. החוות הללו שייכות לאנשים עשירים, והם מעסיקים פועלים פשוטים רבים בבניית החווה ובאחזקתה. האם ניתן להצביע על איזה שהוא מהפך היסטורי שגרם לצמיחתן של חוות אלו דווקא בתקופה האחרונה ודווקא בין יערות הגלעד? החיים מורכבים מכדי לעמוד בדרישותיהם המחמירות של היסטוריונים.

קשה אפוא לתת הסבר היסטורי חד־משמעי להיווצרות השמות מטיפוס דיר־א. ניתן לקבוע בקווים כלליים ששמות אלו נוצרו כנראה בתקופה המוסלמית הקדומה, ושהם נפוצים במיוחד באזורים שהייתה בהם אוכלוסייה נוצרית ניכרת. ייתכן שהשפיעו כאן תהליך הפקעת הקרקעות מידי הבלתי מוסלמים והנטייה לאורבניזציה שפעלו בתקופה זו.⁹⁴ המקומות שניטשו על ידי התושבים הקודמים נתפסו על ידי תושבים חדשים שלא היה להם קשר לקודמיהם, והם קראו לחוות החקלאיות על שם מיישביהן, על שם נתון טופוגרפי בולט בשטח או על שם נתון אחר. במיעוט המקרים היה מדובר על מנזר פעיל או נטוש. ההבדלים שבין אזורי הארץ בצפיפות השמות מסוג זה, יש להם אולי גם רקע לשוני. אפשר שבחבלים שבהם מרובים ה'דירים' שימשה המילה הארמית – כמו בסורית, בתרגומית ובבבלית – במובן נווה, חווה חקלאית. הואיל והייתה זו צורת יישוב שאפיינה את הנוף בתקופה הקדם־ערבית דוברת הארמית, עברה המילה גם לערבית. באזורים האחרים אולי שימשה המילה – כמו בארמית הגלילית – לציון גדרות צאן. בעבור מושג זה, המלווה את הערכים והערבית משחר ההיסטוריה, לא נזקקו דוברי הערבית למילים שאולות.⁹⁵

94 מ' גיל, ארץ־ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, א, תל־אביב תשמ"ג, עמ' 140–183.

95 היעדר 'דירים' במרכז השומרון ובצפונו – אזור שומרני, וכן במזרח הגליל – אזור יהודי, קשור אולי בכך שבמעבר מהעת העתיקה אל ימי הביניים הייתה ההתיישבות באזורים אלו בכפרים ולא בבתי חווה. אפשר שאין שמות מסוג זה במערב הגליל, אזור שיש בו עדויות ארכאולוגיות לבתי חווה רבים ולמנזרים רבים באותה תקופה, מפני שבארמית הגלילית 'דיר' הוא גדרת הצאן עצמה ולא מקום הרועים וצאנם או החקלאים וגידוליהם. מערב הר אפרים, שבו ריכזו



מראה כללי של דיר-קלעה במערב השומרון, מבט לצפון

מסקנות

א. 'דיר' בארמית ובעברית (כנראה משורש דו"ר, שמשמעו הקפה, עיגול) היה בראשונה שם למתחם בלתי מקורה מוקף גדר, ושימש בעיקר לתאר נווה רועים או גדרה לגידול צאן. אין עדות ל*'דיר בחיריק.

ב. 'דיר העצים' היה שמו של מחסן העצים שבמקדש, שהיה גם הוא מתחם בלתי מקורה. יש לשער שגם חוות חקלאיות מגודרות נקראו בשם זה. משהוקמו מנזרים, שהיו למעשה מתחמים מגודרים שנזירים חיו בהם בשיתוף ועסקו בחקלאות, קיבלו אף הם כינוי זה (הוא מצוי במיוחד בכתובות ובמקורות נוצריים בסורית). בערבית הרשמית התקבלה המילה רק במשמעות מנזר, ולצדה משמשת המילה ديار (dayyār), היינו: נזיר, כומר. מילה זו מתועדת ככל הנראה כבר בארמית הבבלית.

ה'דירים' הגדול, הוא גם מרכז שבו השתמרה הארמית הנוצרית הארץ-ישראלית עד ימי הביניים (מ' בר-אשר, 'בית גידולה של הספרות הסורית של ארץ-ישראל', מיו"ש, ד [תשנ"ד], עמ' 209-221). קשה לדעת מה שימושה של המילה 'דיר' בניב זה, מאחר שהיא נזכרת בו רק פעם אחת (לעיל, עמ' 14 והערה 63).

ג. בחלקים מסוימים של ארץ-ישראל ואף בארצות אחרות נפוצים שמות מקומות ערביים מטיפוס דיר-X. הדוברים הערבים בדרך כלל רואים בהם בעלמא ואינם קושרים אותם למנזרים. שמות מסוג זה כמעט אינם ידועים במקורות קדם-ערביים. במקורות ערביים הם ידועים החל מהכיבוש הערבי והם הלכו והתרבו עד ימי הביניים. הרכיב השני בשם הוא על פי רוב ערבי. לאור תפוצתם הרבה ונתונייהם הארכאולוגיים של השמות מטיפוס זה קשה לראות בהם שמות מנזרים או מה שנתפס אי פעם כמנזרים. נראה לשער שמרבית המקומות האלו היו בראשונה חוות חקלאיות, ושמחמת פער ביישובם קיבלו בתקופה הערבית הקדומה שמות חדשים על שם אדם או על שם נתוני נוף (בערבית). הרכיב הראשון בשמות אלו, 'דיר', היה שאול מן הארמית והמשיך לשמש במובן המקורי של המושג, שהיה עדיין חי בפי הדוברים.⁹⁶

96 חשוב לציין שבספרו החדש של שרון הובעה במילים קצרות ההבחנה העיקרית שנדונה במאמר זה: 'On the whole, place names beginning with the word Dayr have nothing to do with convents and monasteries' (שרון [לעיל], הערה 28, עמ' 56). ברם הפרשנות שהציע שרון למילה ולמקורה, לדעתנו אינה מספקת (לעיל, הערה 63).